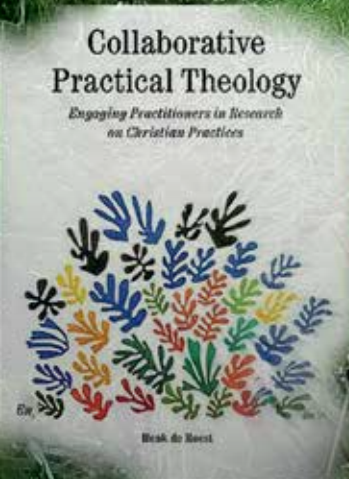


HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP



Co-creatie in onderzoek:
2021 | 1 de nieuwe norm?

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

Co-creatie in onderzoek: de nieuwe norm?

THEMAREDACTIE: HENK DE ROEST

INHOUD

THEMACLUSTER

- 3 Participatief onderzoek in de praktische religiewetenschap
HANS SCHILDERMAN
- 13 Gelijkwaardig maar niet gelijk!?
Samenwerken in onderzoek
SJAAK KÖRVER
- 25 Inbedding van theologische opleidingen in kerk en maatschappij
JACK BARENTSEN
- 31 Niet zenden maar ontvangen
MONIQUE VAN DIJK-GROENEBOER
- 39 Is 'ontwerpen' iets voor praktisch-theologen?
JIMME KEIZER
- 53 Slotreflectie
Co-creatie in onderzoek naar christelijke geloofspraktijken
Spanningsvelden en mogelijkheden
HENK DE ROEST

ONDERZOEKSPRAKTIJK

- 65 Onderzoek
Geloofsgemeenschappen en sociale inclusie van mensen met een verstandelijke beperking
ANDRÉ MULDER & THIJS TROMP
- 74 De promotie
De gaven van ieder lid ontvangen
Inclusie in kerk en maatschappij
KOOS TAMMINGA
- 78 De promotie
Beleving van het Heilig Avondmaal
JASPER BOSMAN
- 81 Trendbericht
Pastoraalpsychologie 2017-2020
ARMIN KUMMER

EN VERDER: Aan de lezer | 1
Tips bij het thema | 33, 37, 57
In beeld | 58
Interview hoogleraar | 60
Actueel | 88

Omslag voor: *Zicht op Zeerijp*

JAARGANG 48 • 2021 | 1 • WWW.HANDELINGEN.COM

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

dr. Jorge Castillo Guerra, prof.dr. Monique van Dijk-Groeneboer, drs. Harry Harmsen (webredacteur), Tom Lormans MA, dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredacteur), dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Hans Schilderman (hoofdredacteur), dr. Ciska Stark, dr. Theo van der Zee

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Marieke van der Giessen-van Velzen | Redactie.AMG (Zoetermeer)

Vormgeving

Frank de Wit (Zwolle)

Foto's en illustraties

Omslag en binnenwerk: René Rosmolen

Uitgave, administratie en

advertentie-exploitatie

KokBoekencentrum
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
T 088 700 2780 (9.00-12.00 uur)
E handelingen@kokboekencentrum.nl

Abonnementen

Handelingen verschijnt viermaal per jaar. De jaargang loopt parallel met het kalenderjaar. De prijs van een jaarabonnement bij automatische incasso (voor een factuur betaalt u € 1,- toeslag) bedraagt in Nederland € 51,95; studentenabonnement € 27,50 (na inzending fotokopie collegekaart; abonnement buitenland € 68,65. Los nummer € 16,00 (excl. € 1,50 porto), te bestellen via www.handelingen.com. Een proefabonnement voor 2 nummers kost € 19,50. Een abonnement kan elk gewenst moment ingaan. Na het eerste jaar wordt het abonnement automatisch omgezet in een abonnement voor onbepaalde tijd met een opzegtermijn van drie maanden.

CBB

Dit tijdschrift wordt voor visueel gehandicapten uitgegeven op Daisy-cd-rom en/of in braille, grootletter of via de Elektronische Postbus. Informatie en opgave: Christelijke Bibliotheek voor Blinden en Slechtzienden
Postbus 131, 3850 AC Ermelo
T 0341 56 54 77
E klantenservice@cbb.nl

ISSN 0165-5411

© 2021 Uitgeverij KokBoekencentrum, Utrecht, Onderdeel VBK|Media

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit tijdschrift is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.



Uiterst leerzaam

‘Samenwerken is een van de moeilijkste dingen in het leven’, zo kreeg ik tijdens mijn opleiding als onderzoeker te horen van mijn promotor. Ik sluit niet uit dat dit een verzuchting was jegens mij, maar hij bedoelde het ongetwijfeld ook in breder verband. Samenwerken in onderzoek doet een groot beroep op ieders sociale en intellectuele vaardigheden, zo weet ik nu ook uit eigen ervaring.

Dat is overigens niet zomaar een persoonlijk aandachtspunt, maar heeft vooral te maken met verschillen in academische cultuur. In de natuurwetenschappen is *teamwork* vanwege de inherente complexe technologie doorgaans vanzelfsprekend. Onderzoekaanvragen in de medische wetenschap falen indien daarbij niet diverse deskundigen, specialisten en cliëntpanels opgevoerd worden. In de sociale wetenschappen rukken publicaties op naam van diverse auteurs gestaag op. Wetenschap raakt gespecialiseerd, ze wordt kennisintensiever, vergt afstemming en raakt steeds meer verweven met maatschappelijke belangen.

Voor filosofie, theologie en religiewetenschap, of zelfs geesteswetenschappen, ligt dat vaak anders. De eenling met innovatieve denkbeelden, eigen monografieën en liefst ook tegendraadse standpunten geniet nog steeds aanzien. *Assessments* van de geesteswetenschappen wijzen daarbij overigens op de risico's van opsluiting in een bubbel van zelf omschreven vraagstellingen. Pas de laatste jaren wordt er meer gedacht in interdisciplinaire of interfacultaire onderzoeksprogramma's, waarvoor dan ook maatschappelijke vragen leidend zijn. Toch ontkwamen met name theologische faculteiten de afgelopen decennia niet steeds aan de beeldvorming dat ze binnen de academia een reservaat van bedreigde diersoorten vormen. Dat is jammer want juist onze reflectieve disciplines kunnen bijdragen aan de noodzakelijke kritiek waar de wetenschap nu eenmaal van leeft.

Inmiddels breekt het inzicht door dat samenwerken niet alleen onvermijdelijk maar ook wenselijk, haalbaar en uiterst leerzaam is. Dat begint al binnen de kaders van een onderzoeksproject, waarbij onderzoeker, onderzochte en andere belanghebbenden steeds meer betrokken worden bij de probleemstelling, opzet en conclusies van het onderzoek. Onlangs verscheen van Henk de Roest het boek *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, waarin dermate waardevolle inzichten en praktijken besproken worden, dat we besloten hebben om daaraan een themacluster in *Handelingen* te wijden. Alle reden om ook het boek zelf maar eens te lezen. Dat kan overigens in alle rust, want René Rosmolen heeft een fotomeditatie-serie toegevoegd over het weidse Groningse landschap met zijn prachtige kerkjes. Neem een moment om even uit te blazen van de samenwerking.



Participatief onderzoek in de praktische religiewetenschap

In zijn recente boek *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices* voert Henk de Roest een warm pleidooi voor samenwerking in de praktische theologie tussen onderzoekers en onderzochten, wetenschappers en gelovigen. Eerder mocht ik zijn boek aan de Vrije Universiteit komen becommentariëren en een uitwerking van die lezing ligt hier voor.

Ik start met een persoonlijke noot voordat deze bijdrage een wat meer studieuze karakter krijgt. Dat doe ik graag, ook al vanwege een lange relatie die ik met De Roest onderhoud; eertijds in de redactie van *Handelingen* en later in discussies die we voerden over het vak dat ons bindt.

‘Tolle et lege’ waren de woorden waarmee De Roest mij zijn boek aanvankelijk in een e-mail deed toekomen. ‘Neem en lees’ zijn de woorden die de aanleiding vormden voor de bekeringservaring van Augustinus, zoals beschreven in zijn *Confessiones* (VIII, 12). De oproep door God in een kinderstem aan deze kerkvader bracht Augustinus tot zijn afscheid van een sensueel leven in zonde en naar een toewending tot het lezen van de Schrift en daarmee tot een begrip van God.

Met die verwijzing naar Augustinus is de ambitie van mijn collega De Roest aanzienlijk. Ik suggereer daarmee niet dat De Roest een nieuw boek in de patrologie heeft geschreven, en minder nog dat hij zichzelf daarbij boven-

natuurlijke kwaliteiten toedicht. Maar wellicht hoopte hij wel op een bekering van mij, om meer *bottom-up* theologisch geprofileerd onderzoek te doen met een directer belang voor de *grassroots* van het kerkelijk leven.

Die bekering heeft zich weliswaar nog niet voorgedaan, maar weerhoudt me ook allerminst om mijn bewondering uit te drukken voor het formidabele studiewerk dat door De Roest is verricht. Tegelijkertijd gaat zijn boek niet slechts over een bepaalde methodiek van onderzoek, maar wel degelijk ook over de status van de praktische theologie en de kennisbenutting van haar onderzoeksresultaten. Vandaar bespreek ik in deze bijdrage een aantal thema’s die hierop een voortgaande reflectie vormen, al blijf ik daarbij met het boek van De Roest in gesprek.

Fundamentele vragen

De Roest heeft met dit boek een *grassroots* handboek geschreven voor een nieuwe praktische theologie. Daarin worden traditionele tegenstellingen van wetenschapper en leek, professional en cliënt, voorganger en gelovige overstegen, doordat ze in gezamenlijk onder-

< *Jacobuskerk (14e eeuw), Zeerijp*

zoek op elkaar betrokken raken. Een prachtig en buitengewoon rijk werk is het resultaat. Het vertegenwoordigt een moedige en geslaagde poging om het paradigma van de praktische theologie van een nieuwe uitdaging te voorzien; en wel een uitdaging die een inclusief karakter kent en gericht is op de diverse belanghebbenden in de praktische theologie.

Wanneer ik nu enkele opmerkingen plaats wil ik daarmee niet zo zeer iets nieuws aan zijn boek toevoegen, noch de uitgangspunten ervan bekritisieren, als wel zaken nog eens extra bevragen of beklemtonen. Dat zijn niettemin wel meer fundamentele vragen over het vak.

Daarmee sluit ik aan bij het doel van de studie die door De Roest is verricht. In zijn boek geeft hij op verschillende plaatsen weer wat hij beoogt. Zo staat het bijvoorbeeld als vraagstelling op blz. 250:

‘How should practical theological research be designed, conducted and valorised to achieve the goals of advancing theory, practice theories and practice?’

En op blz. 289 toegespitst op het thema van samenwerking in onderzoek als volgt:

‘Thus, the question is: what do you want to know, what will this knowledge be used for, and why would it be important for this knowledge-interest to conduct the research in one or more phases with practitioners and/or everyday believers?’

De antwoorden op deze vragen worden gezocht in samenwerking binnen praktisch-theologisch onderzoek. Samenwerking tussen wetenschap-

pers onderling, tussen professionals en tussen leken, en vooral ook tussen deze groepen onderling. Daarbij wordt gerefereerd aan tal van auteurs, onderzoeksstrategieën en praktisch-theologische concepties. En daarmee is het boek behalve een pleidooi voor een zo praktisch mogelijk georiënteerd onderzoek, tegelijkertijd een studie naar de grondslagen van het vak, de praktische theologie. Dergelijke grondslagenstudies roepen juist vanwege de voortdurende referentie aan het praktisch belang dan ook discussie op, en enkele van deze probleemstellingen leg ik hier graag voor.

Ik start met twee sleutelwoorden uit het boek van De Roest, namelijk *valorisatie* en *collaboratie*, en zal deze wat verbreden naar de vraag hoe deze prioriteiten van onderzoek samenhangen met het object van praktische theologie en religiewetenschap. In hoeverre vergt de studie van dat object nu echt participatief onderzoek, zo vraag ik me af in een paragraaf over doelen en rollen van onderzoek. Daarbij stel ik vervolgens ook de vraag of participatief onderzoek het beste antwoord is op de veranderde status van kennis in onze samenleving en ik pleit daarbij voor de noodzaak om hierover in termen van daaraan aangepaste inzichten te spreken. Ten slotte stel ik samenvattend mijn eigen opmerkingen bij het boek van De Roest ter discussie.

Valorisatie of collaboratie

Valorisatie is een belangrijk sleutelwoord in het boek van De Roest. Je komt het begrip toegelicht tegen in het eerste hoofdstuk. Het is tegenwoordig ook een belangrijk uitgangspunt in wat door de Vereniging van Samenwerkende

Nederlandse Universiteiten (VSNU) omschreven wordt als:

‘proces van waardecreatie uit kennis, door kennis geschikt en/of beschikbaar te maken voor economische en maatschappelijke benutting en geschikt te maken voor vertaling in concurrerende producten, diensten, processen en nieuwe bedrijvigheid.’¹

Het is een definitie die, van indicatoren voorzien, tegenwoordig geldt als een belangrijk criterium voor de beoordeling van wetenschappelijk onderzoek. Echter, wie de definitie goed leest, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat het een *ex-post* opvatting is van waardevermeerdering. Eerst wordt kennis opgedaan en dan pas wordt die ‘vermarkt’.

Valorisatie is ‘onderzoek+’, dat wil zeggen: extra aandacht na afloop van het onderzoek voor het profijt dat onderzoeksresultaten voor diverse partijen kunnen hebben. Profijt is winst, dat wil zeggen, waardevermeerdering in financiële zin. Elders in onze samenleving, in het bedrijfsleven en bij overheden, kan men in dat verband ronkende verhalen over de voordelen van kennisvermeerdering en kennisallianties vinden.

Nu weerspiegelt dat een typisch liberale opvatting, die economische noties van winstoogmerk bij universiteiten invoert; iets dat in de meer technische disciplines, als die van natuurwetenschap en in takken van de geneeskunde, ook graag onderschreven wordt. Dat kennis nut moet hebben, wordt nu eenmaal eerder onderkend dan dat ze ook betekenis moet hebben.

De Roest onderschrijft zo’n uitgangspunt van valorisatie niet. Hij pleit voor het betrekken

van *stakeholders* in een vroeg stadium van het onderzoek, dat wil zeggen, ook bij het onderzoeksontwerp, het veldwerk en het analyseproces van de data. Deze valorisatie *ex-ante* ziet waardevermeerdering veel vroeger in het proces van onderzoek ontstaan door het betrekken van belanghebbenden in alle stadia van het onderzoek; iets dat hij met samenwerking aanduidt.

Collaboratie is inderdaad een tweede sleutelwoord in het boek van De Roest. Nu betekent collaboratie in het Engels vooral samenwerking, maar in het Frans betekent het ook samenspanning, dat wil zeggen: samenwerken met de vijand. Weliswaar is dat hier niet aan de orde, maar op de ambivalentie van samenwerken in deze betekenis van valorisatie kom ik dadelijk nog terug.

Het uitgangspunt dat De Roest van valorisatie schetst lijkt me niet alleen een valide maar ook een betrouwbaar type onderzoek opleveren. Dat geldt eens te meer, omdat hij dit belang opvoert in relatie tot vraagstukken van maatschappelijke relevantie (*social challenges*) en duurzame ontwikkeling (*lifelong learning*), en het aansluiten van kennis op belangengroepen (*stakeholders*), alledaagse veronderstellingen (*vernacular knowledge*) en interpretaties die voor specifieke groepen daadwerkelijk betekenis hebben (*indigenous epistemologies*).

Samenwerking, opgevat als valorisatie in een zo vroeg mogelijk stadium van onderzoek als dienstig om dit onderzoek valide en betrouwbaar uit te voeren, vormt een noodzakelijke voorwaarde om ‘ontwaarding’ van onderzoek dat binnenskamers blijft liggen tegen te gaan.

God of religie

Nu is het boek van De Roest niet zo zeer een beschouwing over valorisatie en collaboratie als zodanig, maar eerder een bewonderenswaardige poging om de discussie over het belang en de methodiek van onderzoek in de praktische theologie te innoveren. Daarin spelen echter wel allerlei verschillende zaken, zoals het methodologisch onderscheid van kwantitatief en kwalitatief onderzoek, de gegroeide verschillen tussen theologie en religiewetenschap, en de vraag wat het object is van de praktische theologie. De suggestie in het boek dat dergelijke kwesties aan de hand van valorisatie en collaboratie goed beschreven of zelfs opgelost worden is echter ambitieus.

Verskil in klemtoon

Laat ik één kwestie aanstippen die het object van de praktische theologie betreft, namelijk God of religie. Dit is geen introductie in een Barthiaans discours waarbij ‘*Gottes Offenbarung*’ geldt als ‘*Aufhebung der Religion*’ en vice versa.² God, respectievelijk geloof, enerzijds en religie, respectievelijk cultuur, anderzijds komen dan tegenover elkaar te staan. Dit eerste punt dat ik aan de orde stel betreft weliswaar het object van de praktische theologie: ‘God of religie?’, maar het dichotomiseren van deze begrippen is eigenlijk een gepasseerd station. Dat is wat strak gezegd, maar we weten dat het sinds de hermeneutische wende tegelijkertijd over God én over religie gaat en dat het geen enkele zin heeft om beide begrippen als tegenstellingen op te vatten. We hebben nu eenmaal geen directe toegang tot God en we zijn gebonden aan de betekenisverlening, de betekenisvormen

en de betekeniscontexten die de interpretatie van God op menselijke afstand mogelijk maken. Maar er is natuurlijk wel een verschil in klemtoon tussen ‘god’ en ‘religie’.

Dat verschil lag wat ten grondslag aan de discussie die De Roest en ik tijdens een zo-geheten ‘domeinmeeting’ van ons tijdschrift *Handelingen* hadden over theologie versus religiewetenschap. Is onze discipline nog wel een theologische in de pastorale zin van het woord, en dreigt ze zichzelf niet uit te leveren aan sociaalwetenschappelijke concepten, theorieën en methoden? Het was een retorische vraag. ‘Theologie mag weer’ zo klonk het ruim een jaar geleden, en zelfs met zoveel enthousiasme dat het woord ‘moet’ er wat in verborgen leek.

Ik kom terug op deze discussie, omdat De Roest op diverse plaatsen in zijn boek de vraag oproept of praktische theologie – onder meer vanwege haar verbreding van concepten, interdisciplinariteit en de inzet van empirische methodiek – tot praktische religiewetenschap is geworden of zich zo zou moeten ontwikkelen (zo op blz. 106 en 129), zonder die vraag echter eenduidig te beantwoorden. Dat is jammer omdat een gevolgtrekking bij de lezer zou kunnen zijn, dat het belang van samenwerking en participatie in onderzoek vooral een zaak zou zijn die in de theologie goed belegd is en in de religiewetenschap minder bediend zou worden. In het boek van De Roest wordt *religious studies* verder nauwelijks genoemd en dat is merkwaardig omdat de vraag ernaar zeer terecht is, niet alleen vanwege de wetenschappelijke motieven die De Roest zelf aanhaalt, maar ook vanwege maatschappelijke ontwikkelingen als secularisatie, multiculturalisering en individualisering.

Geen patent of voorrang

Laat ik de vraag daarom zelf pogen te beantwoorden. In de praktische theologie staat de Godservaring centraal: ‘*lived faith*’, eigenlijk vooral opgevat als de zelfinterpretatie van het geloof door de gelovige in de eigen praktijk van het lezen van de tradities waarin dat geloof overgedragen wordt. De theologie staat inderdaad niet willekeurig ten opzichte van haar object, maar verbindt er een doelstelling van borging en cultivering mee.

De religiewetenschappelijke variant beschouwt haar object: ‘*religious texts, beliefs and practices*’ in methodologische zin eerder als uitgangspunt voor de formulering van een analytische, empirisch gevoede en comparatieve theorie over religie, zonder daar een belijdenis van een specifieke confessie aan ten grondslag te leggen of die met voorkeur te ontwikkelen. Dat uitgangspunt betekent echter nog niet dat ze daarmee een sociaalwetenschappelijke en aldus toegepaste theorievorming beoogt.

Praktische religiewetenschap kent een eigen object, dat weliswaar verschilt van de theologie maar gemeen heeft dat ze vanuit een geesteswetenschappelijk paradigma werkt. Ze verbindt daaraan bovendien, evenzeer als in de praktische theologie, een empirische methodologie. De klemtoon op het belang dat collega De Roest toekent aan *collaborative research* is daarmee in beginsel ook een religiewetenschappelijk belang.

De ‘spirituele empathie’, de institutionele binding, en de culturele vertrouwdeheid die nodig is voor participerend onderzoek, zie ik tussen beide varianten en haar vertegenwoordigers in beginsel dan ook niet sterk verschillen.

Iedere religiewetenschapper kan uiteraard een eigen belijdenis hebben, en haar of hem het belangrijke voordeel opleveren ‘*religiös musikalisch*’ te zijn en zo haar object beter te kunnen ontsluiten. Tegelijkertijd kunnen we niet voetstoots veronderstellen dat iedere theoloog een uitbundig geloofsleven kent of de eigen taken strak interpreteert volgens de orthodoxie van de eigen kerk. Ik denk dat de variatie daarin onder theologen en religiewetenschappers vergelijkbaar is.

Een kritisch-hermeneutische dispositie komt bij religiewetenschappers evenzeer als bij theologen methodisch terug in de noodzaak om in het bijzonder in kwalitatief onderzoek naast een ‘*etic*’ of buitenperspectief, ook een ‘*emic*’ of binnen- en participatieperspectief in te nemen, zoals dat nu eenmaal een voorwaarde vormt voor het kunnen interpreteren van religieuze fenomenen. En ten slotte moet ook nog beklemtoond worden dat de probleem- en doelstellingen van religiewetenschappelijk onderzoek zeer wel een borgings- of ontwikkelingsdoel voor specifieke confessies kunnen hebben. De praktische theologie heeft dus wat mij betreft ook hier geen patent of voorrang in een pleidooi voor het belang van participatief onderzoek.

Doelen of rollen

Een volgend punt dat ik graag wil aanstippen gaat in op het centrale thema van het boek. In het bijzonder in de hoofdstukken over de ratio’s van onderzoek (hoofdstuk 6) en de strategieën en methoden ervan (hoofdstuk 7), blijkt collega De Roest een warm pleitbezorger van het belang van participatief onderzoek. Ik steun dat belang weliswaar, maar zou er niet graag

de identiteit van mijn discipline, de praktische religiewetenschap of ook de praktische theologie aan ophangen.

Laat ik die uitspraak allereerst relativeren: met De Roest deel ik het paradigma van ons vak, namelijk dat van de *kritische* en *empirisch* geïnformeerde *handelingstheorie*.

- *Handelingstheorie*, omdat het betekenis van gedrag centraal stelt in het kader van wat ik gemakshalve ‘praktische rationaliteit’ noem als het vermogen om valide besluiten te nemen over de eigen en gedeelde levensinrichting.
- *Kritisch*, omdat ons vak een hermeneutisch-communicatieve doelstelling kent, dat wil zeggen haar object wil verhelderen, ontwikkelen en overdragen vanuit en met het oog op haar maatschappelijke verstaanbaarheid.
- *Empirisch*, omdat ze zich daarbij laat informeren en corrigeren aan de hand van wetenschappelijk vergaarde empirische kennis en inzichten. De negen onderzoeksstrategieën en drie samenwerkingsmethoden die collega De Roest in zijn boek (blz. 187 en verder) uitwerkt, kunnen daar mogelijk toe bijdragen.

Ik zeg ‘mogelijk’ omdat ze zowel aan het communicatief-hermeneutische uitgangspunt zouden moeten bijdragen als ook aan de wetenschappelijke normen van empirisch onderzoek zouden moeten beantwoorden. Of dat altijd zo is in concrete toepassingen van de twaalf geschetste technieken staat ter discussie, zou ik zeggen. Ik zeg echter ook ‘mogelijk’ om daarmee aan te geven dat ik andere strategieën en methoden van onderzoek, zoals het kwantitatieve survey of de kwalitatieve inhouds-

analyse, evenzeer noodzakelijk geschikt acht om aan een kritische en empirisch geïnformeerde handelingswetenschap bij te dragen.

Laat ik dat toespitsen op een belangrijk punt dat collega De Roest ook adresseert, namelijk de samenhang van doelstellingen en rollen in onderzoek. De klemtoon op typen onderzoek – in ons geval participatief onderzoek – suggereert dat samenwerking ook een onderzoeksdoel is en dat de rollen van de verschillende belanghebbenden daarbij ook complementair zijn. Dat lijkt me echter vaak en zelfs doorgaans niet het geval. Wetenschappers, ambtelijke professionals en gelovigen hebben verschillende taken, expertises en verantwoordelijkheden zoals die nu eenmaal samenhangen met voor de hand liggende zaken als arbeidsverdeling, contracten, inkomen, status, opleidingsverschillen, of institutionele binding. De doelstelling van onderzoek is kennisvergaring met het oog op wetenschappelijk inzicht, al gaat er iets aan vooraf en volgt er ook iets op, zo leer ik mijn studenten steeds. Een doelstelling volgt op een probleemstelling die – in onze discipline althans – een interpretatie van het persoonlijk en maatschappelijk handelen in relatie tot God of religie veronderstelt of beoogt. Doelstellingen beogen kennis te generen die dat handelen verhelderen of ontwikkelen. De vraagstelling die op de doelstelling volgt is meer bescheiden en betreft slechts de beoogde kennis voor zover die bijdraagt aan het eerder geformuleerde doel. Bescheiden is ook de wetenschapper die namelijk doorgaans niet de verantwoordelijk actor is in het probleem dat zij of hij bestudeert.

Doorgaans pleit ik voor boedelscheiding als het gaat om de rollen van onderzoeker en

onderzochte. We zitten niet bij elkaar op schoot, al houden we van elkaar. Zo ken ik het ook, bijvoorbeeld in de acquisitierondes van zorgonderzoek-financier ZonMw en tal van ‘derde geldstromen’ in de zorg, waarin participatie van cliëntgroepen en professionals een must is en veel van de methoden die De Roest ook noemt haast canoniek voorgeschreven worden.

De samenwerking van wetenschappers, professionals en leken werkt hier weliswaar doorgaans ook prima, maar ze is vooral ook politiek verordonneerd en vergt voortdurende inspanning waarbij vooral de onderzoeksleiders aan zet zijn. En uiteraard zijn zij – de wetenschappers – ook degenen die vervolgens vooral en primair profiteren, in termen namelijk van aanstelling, publicaties en aanzien. Doel en belang van onderzoek zijn primair wetenschappelijk van aard en dat vergt secure rolafgrenzing door onderzoekers. Dat tast uiteraard het belang van samenwerking geenszins aan, maar biedt wel beter zicht op de grote verschillen in verantwoordelijkheid.

Kennis of inzicht

Een laatste punt betreft een meer generiek punt dat ik zou willen aankaarten, namelijk de veranderende status van kennis. Ik beperk me hier maar even tot enkele observaties die ik graag voorleg en die de specialisering, democratisering en proceduralisering van kennis in onze samenleving betreffen. Enerzijds wijzen deze ontwikkelingen precies op het belang van samenwerking in praktisch-religiewetenschappelijk en -theologisch onderzoek, maar anderzijds roepen ze ook vragen op bij de haalbaarheid ervan. Ik licht deze tendensen toe.

Toenemende specialisatie

Een eerste tendens is toenemende specialisatie. We weten steeds meer over steeds minder; althans, de echte wetenschappers zijn vooral specialist omdat ze zo weinig weten over wat anderen weten. Soms blijkt dat ze er zich zelfs met enige trots op laten voorstaan wanneer het afgemeten klinkt als: ‘dat is niet mijn expertisegebied’, daarmee suggererend dat ze het eigen microscopische kennisdomein in eigen beheer hebben.

Maar laat ik vooral beklemtonen dat een dergelijke ‘postzegeltjesoriëntatie’ om een feitelijke tendens gaat die participatief onderzoek in de weg staat. De exponentieel toegenomen onderzoeksinspanningen en dito kennis-*output* vergen in vergelijking met vroeger tijden simpelweg veel meer focus, detailinzicht en arbeidsdeling. De theologie en de religiewetenschap ontkomen daar niet aan.

Zelfs het boek van De Roest laat zien dat het wetenschapsgebied van *collaborative research* of participatief onderzoek alleen al op het beperkte domein van de praktische theologie tot een hausse van studies heeft geleid. Die mogen verwijzen naar het belang van overkoepelende belangen op dit punt; ze illustreren evenzeer dat ook onderzoek in de theologie niet ontkomt aan onderzoek op specialistische deelterreinen. Daar is niets mis mee, maar niet voetstoots kan worden aangenomen dat specialistische studies de generatieve functie hebben die de doelen van *collaborative research* naderbij brengen. Integendeel, aangenomen kan worden dat fragmentatie van kennis en afnemend integratievermogen van inzichten in het grote geheel van een discipline of maatschappelijk themagebied een mogelijke consequentie is.

Democratisering van kennis

Een tweede tendens betreft de veranderingen die zich voordoen in de democratisering van kennis. Daarmee bedoel ik vooral dat de toegang tot kennis sterk vergroot en geëgaliseerd is door de voortgang van de techniek. Iedereen met een mobieltje is producent, regisseur, publicist en consument van kennis geworden. Dat heeft grote consequenties voor rollen en expertises in het onderzoek.

Was een docent vroeger iemand die veel wist, nu is het iemand die via *google searches* door zijn studenten qua kennis voortdurend ingehaald, achterhaald of onderuitgehaald kan worden, en dat zelfs *in real time*. Dat lijkt een groot goed dat bijdraagt aan het kritisch beoordelingsvermogen ten aanzien van onderzoek en onderwijs. Echter, vaak betreft het 'geëmancipeerde kwartjeskennis': weliswaar snelle toegang tot feiten maar ook gebrekkig inzicht in de overeenkomsten en verschillen ervan, in het verbinden ervan met oorzaken en gevolgen, of het argumenteren er mee in schattingen en weerleggingen.

Kennis is goedkoop geworden. Althans, de toegang ertoe en de productie ervan zijn enorm vergroot vanwege de voortgang van digitale techniek. Het sleutelwoord in moderne wetenschap is dan ook niet langer werving van kennis maar ontsluiting van inzichten, en dat vergt wellicht niet allereerst onderzoek maar vooral ook hoogwaardig onderwijs. Dit is overigens iets waarvoor De Roest ook uitdrukkelijk pleit in zijn boek.

'Proceduralisering' van kennis

Ten slotte is een derde tendens waarneembaar die de 'proceduralisering' van kennis betreft. Er kan in onderzoek tussen partijen wel samenge-

werkt worden en het gebeurt ook steeds meer, zoals in het kader van valorisatie en kennisbenutting. De kenmerken van die samenwerking worden echter al lang niet meer gevoed door collectieve veronderstellingen of doeleinden. Integendeel, we zien een toenemende juridische oriëntatie op het gebruik van kennis in participatiecontracten, vergoedingen, *waivers*, *disclaimers*, publicatierechten, kennismarketing en privacywetgeving.

De exponentiële groei in regelgeving vanwege de digitalisering van de samenleving heeft tot een formidabele bureaucratie geleid, waarin het eerder gaat om de afpaling van verhoudingen tussen 'partijen' die bij kennisontwikkeling betrokken zijn. Enerzijds gaat het daarbij om wetgeving met name rond privacy van participanten en toetsbaarheid van dataconstructie; anderzijds gaat het om commerciële afspraken over de uitbating van data.

Onderzoek doen is er niet leuker op geworden en 'naïeve wetenschap' kennen we eigenlijk niet meer. In *collaborative research* mogen respondenten inmiddels participanten genoemd worden, het zullen in toenemende mate eerder relatief autonome belangenvertegenwoordigers zijn die steeds minder loyaliteit met gedeelde kennisbelangen laten zien en die eerder hun voordeel zullen nemen in het strategisch en commercieel belang dat dataverwerving en -beheer in de toekomst vertegenwoordigt.

Dergelijke observaties lijken een pessimistisch beeld te schetsen van het belang van participatief onderzoek. Inderdaad valt anderzijds goed te argumenteren dat het om de consequenties van maatschappelijke veranderingen gaat, die naast voordelen nu eenmaal ook disfuncties

van onderzoek laten zien. Laat ik het daarom ook anders zeggen, de individualiserende context van onze samenleving vergt steeds meer normen en richtlijnen om gedeelde belangen te kunnen borgen, en *collaborative research* is daarvan evenzeer een exponent.

Discussie

De term *collaborative research* of participatief onderzoek wordt vaak gebruikt als verband waarin onderzoekers van verschillende disciplines samenwerken. In deze bijdrage gaat het echter niet slechts om dergelijke interdisciplinariteit, maar om een bredere interpretatie van onderzoek waarin ook ‘respondenten’ onderzoeksrollen toegewezen krijgen. Hun handelingen, opvattingen en teksten worden bestudeerd met een *indigenous lense*. Daarmee bedoel ik dat de zelfdefinities van deze mensen en gemeenschappen worden betrokken in onderzoek en dat de doelstellingen van het onderzoek worden geschraagd vanuit een gedeelde probleemstelling. Bovendien worden deze actoren ook betrokken in de besluitvorming over de opzet van het onderzoek en bij het gebruik van de resultaten. Daarmee zou je kunnen zeggen dat wetenschap ‘volwassen’ wordt en zo het type paternalisme verliest dat het voetstoots aanvaarde gezag van de wetenschap vaak impliceerde. Het gaat uiteindelijk om gezamenlijke besluitvorming en breder gedragen verantwoordelijkheid, wederzijds vertrouwen, het delen van kennis, transparantie in de opzet van het onderzoek, en natuurlijk ook om het delen in de opbrengsten van het onderzoek. Tegelijkertijd ontkomt ook dit type onderzoek niet aan de noodzaak van een aantal randvoorwaarden

die weliswaar voor praktische theologie en religiewetenschap niet anders zijn dan voor andere disciplines, maar die anderzijds wel een eigen profiel en bijzondere uitdagingen impliceren.

Extra vaardigheden en trainingen

Tot de vanzelfsprekende condities behoort dat samenwerking zinvol moet zijn, dat wil zeggen, effectief en in verhouding tot de investering die het onvermijdelijk vergt. Daartoe behoort ook een nuchtere afweging van argumenten over wie in welke fase en op welke wijze participeert. En ook dan zijn juist, gezien de verschillende taken en verantwoordelijkheden, samenwerkingsafspraken van belang die in een contract worden onderschreven. Zaken als (*principal investigator*) leiderschap, financiering en publicaties vormen daarbij nu eenmaal onvermijdelijke aandachtspunten.

Hoe intrinsiek waardevol samenwerking ook is, het vergt ook meer overhead en het is niet ontbloot van afbreukrisico's. Er zijn dan ook extra vaardigheden en training gewenst om *collaborative research* succesvol te laten verlopen. Transparantie over ieders taken, de wederzijdse verwachtingen en de daarbij behorende rollen zijn van belang om *partnership sustainability* te kunnen realiseren.

Naast dergelijke meer pragmatische kenmerken van onderzoek staan principiële, dat wil zeggen, kennistheoretische en methodologische uitgangspunten en doeleinden centraal, zoals die zowel in kwantitatief als in kwalitatief onderzoek van belang zijn. Denk daarbij aan uitgangspunten als objectieve waarneming, kritische analyse, valide argumentatie van claims, en betrouwbare testen of experimenten waarin

dergelijke claims empirisch bewezen kunnen worden en kennis geverifieerd of gecollaboreerd wordt. Met alle kanttekeningen die men bij wetenschapsbedrijf kan stellen, blijven dit onopgeefbare zaken die wetenschappelijk onderzoek onderscheiden van een andere fundering van overtuigingen.

Goede afbakening

Daarmee zijn we aangeland bij mijn laatste punt, namelijk het specifieke geval van de studie van religieuze en levensbeschouwelijke teksten, praktijken en overtuigingen. Heeft theologisch of religiewetenschappelijk onderzoek in *collaborative research* een bijzondere status in de wetenschap? Nee, niet wanneer het gaat om de zojuist aangeduide aandachtspunten. Theologie en religiewetenschap gelden als onderworpen aan dezelfde wetenschappelijke normen van kennisverwerving zoals die in de academische gemeenschap breder gelden, met daarbij dezelfde consequenties voor participatief onderzoek.

Eerder karakteriseerde ik beide disciplines daarbij overigens wel als disciplines van de praktische rede, en die zo mede gericht zijn op het vermogen om valide besluiten te nemen over de eigen en gedeelde levensinrichting. Dit basale uitgangspunt, zoals dat ook te verbinden valt met de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, stelt het object van participatief onderzoek – God of religie – in een eigen perspectief.

De toegang tot dit object – en wel in kritische en hermeneutische zin zoals ik eerder betoogde – heeft eerder consequenties voor de doelstelling van onderzoek dan voor de vorm

waarin onderzoek gestalte krijgt. Zo'n doelstelling die op enigerlei wijze is gericht op de persoonlijke en maatschappelijke verstaanbaarheid van God en religie, vergt juist vanwege de geloofsimplicatie een goede afbakening naar de methodologische – dat wil zeggen, publiekstoe-gankelijke, methodisch toetsbare en collegiaal bekritiseerbare – vereisten van onderzoek.

De verstaanbaarheid van God en religie blijft gediend met wetenschappelijke eisen zoals ze ook aan *collaborative research* moeten worden gesteld. Dat de discussie hierover nu geopend kan worden is een van de belangrijke verdiensten van deze indrukwekkende studie door De Roest.

Noten

- 1 VSNU (2013). *Een Raamwerk Valorisatie-indicatoren*. Den Haag: VSNU, 12.
- 2 Barth, K. (1993). *Die Kirchliche Dogmatik*. Zürich: Theologischer Verlag, § 17 von KD I/2.

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
E h.schilderman@ftr.ru.nl

Gelijkwaardig maar niet gelijk!?

Samenwerken in onderzoek

Het vorig jaar verschenen boek van Henk de Roest *Collaborative Practical Theology* (2020) beargumenteert overtuigend dat samenwerking tussen onderzoekers en professionals (en/of ook cliënten of burgers) de kwaliteit van het (empirisch) praktisch-theologisch onderzoek alleen ten goede kan komen. Deze samenwerking voorkomt dat de theologie naast de werkelijkheid blijft staan en dat zij antwoorden geeft op vragen die niemand heeft gesteld. In dit artikel wil ik vooral stilstaan bij de nuances, grenzen en beperkingen die met de samenwerking gepaard gaan.

Met dit artikel wil ik een bijdrage bieden aan de voortgaande reflectie over de samenwerking, onder andere gevoed door ervaringen met het *Case Studies Project Geestelijke Verzorging* waarvan Martin Walton en ik projectleider zijn (Walton & Körver 2017; Körver & Walton 2019), en waarin de samenwerking met geestelijk verzorgers uitdrukkelijk is gezocht (evenals de terugkoppeling van de casestudies aan de betrokken cliënten). Mijn bijdrage wil vooral een verbreding zijn van de kwestie.

In de twee eerste paragrafen beschrijf ik – enigszins anekdotisch – de dreigende teloorgang van de betrouwbaarheid van wetenschappelijk onderzoek en de noodzaak van afstemming op en samenwerking met professionals en cliënten. De voorbeelden komen vooral uit de sfeer van de geneeskunde en de sociale wetenschappen.

Daarna bespreek ik drie punten die mijn inziens de samenwerking in een bredere context plaatsen en ook relativeren, en laten zien dat

deze samenwerking niet alle afstemmingsproblemen kan oplossen.

Betrouwbaarheid van onderzoek?

In *Je reinste wetenschap* van Hans van Maanen, onderzoeksjournalist onder meer bij *de Volkskrant*, komen onthutsende voorbeelden van ‘flauwekul’ voor die onder het mom van wetenschap zijn gepubliceerd.

‘Het wetenschappelijk artikel rammelt oorverdovend, het onderzoeksrapport is gemarineerd in politieke belangen, het persbericht geeft een veel te mooie voorstelling van zaken en de representatieve peiling werd uitgevoerd onder het personeel van een marketingbureau.’ (VAN MAANEN 2012, 9)

De in dat boek besproken voorbeelden van onderzoek dragen uiteraard niet bij aan de geloofwaardigheid van wetenschap.

De laatste jaren staat ook uitdrukkelijk de repliceerbaarheid van onderzoek op de wetenschappelijke agenda. Het blijkt dat heel wat



onderzoek, onder meer in de (sociale) psychologie maar ook in andere empirische wetenschappen, niet te repliceren is. Dit betekent dat de resultaten van eerder onderzoek, uitgevoerd met vergelijkbare methodes en in vergelijkbare omstandigheden, niet herhaalbaar zijn – iets wat nodig is om validiteit ('meet je wat je wilt meten?') en betrouwbaarheid ('is de meting te herhalen?') van onderzoek te bevestigen. Door herhaling kunnen twijfels over het resultaat of de uitvoering van het onderzoek worden weggenomen, en kunnen onderliggende factoren van (niet-)herhaalbaarheid worden bepaald. Verbetering van onderzoeksmethodes en van verslaglegging, en wijziging van de prikkels voor onderzoek en publicatie (minder nadruk op spectaculaire, nieuwe vondsten, meer nadruk op negatieve bevindingen) moeten het onderzoeksklimaat in dit opzicht veranderen (KNAW 2018).

Een bijzonder aspect in dit geheel is nog dat verschillende statistische technieken en keuzes, toegepast op dezelfde dataset en met dezelfde onderzoeksvraag, tot verschillende resultaten kunnen leiden. Verwachtingen over het effect en het niveau van ervaring van betrokken onderzoekers vormen daarbij geen verklaring voor de verschillen. Blijkbaar zijn deze verschillen moeilijk te vermijden, zelfs als de betrokken onderzoekers te goeder trouw zijn (Silberzahn et al. 2018).

Afstemming op de werkelijkheid

In het laatstgenoemde onderzoek (Silberzahn et al. 2018) wordt door de onderzoekers uitdrukkelijk gepleit voor samenwerking tussen verschil-

lende onderzoeksteams die gelijktijdig dezelfde onderzoeksvraag aanpakken, om al doende ieders subjectieve analytische keuzes zichtbaar te maken en de gevolgen daarvan voor de resultaten. Bij die samenwerking wordt tevens bepleit om onderzoek beter af te stemmen op de praktijk.

Onderzoekers bevinden zich vaak in een ivoren toren, zoals De Roest in zijn boek *Collaborative Practical Theology* (2020) laat zien, losgezongen dus van de werkelijkheid van alledag. Iets wat bijvoorbeeld in kwantitatief onderzoek statistisch significant is, hoeft in de alledaagse werkelijkheid helemaal niet betekenisvol te zijn. Een aantal voorbeelden hiervan zijn te vinden in het eerder genoemde *Je reinste wetenschap*, bijvoorbeeld in de bijdrage 'Meer koffie voor de eskimo's' (Van Maanen 2012, 96-98). Het betrekken van of het afstemmen op de vragen die in die alledaagse praktijk spelen, is geen overbodige luxe. Daarbij valt te denken aan het betrekken van professionals bij het onderzoek, maar ook van cliënten of burgers. In het boek van De Roest komen beide perspectieven voor.

Een opmerkelijk resultaat vanuit dit perspectief laat het recente onderzoek van sociaal-psychologe Suzanne Hoogeveen zien. In haar onderzoek heeft zij 233 leken, van wie de meesten niet of nauwelijks geschoold waren in de psychologie, 27 onderzoeken uit de sociale wetenschappen voorgelegd, met de vraag hoe zij de kans op herhaalbaarheid (zie boven) van het desbetreffende onderzoek inschatten. Op basis van hun gezonde boerenverstand, zou je kunnen zeggen, bleken deze leken de herhaalbaarheid bijzonder goed te kunnen voorspellen, zeker als het oordeel over een studie unaniem was. De voorspelling nam zelfs nog iets toe als zij extra informatie kregen over de sterkte van de evidentie (Hoogeveen, Sarafoglou & Wagenmakers 2020).

< *Jacobuskerk (14e eeuw), Zeerijp*

Duidelijk is dat wetenschappelijk onderzoek, meer dan dikwijls het geval is, op de vragen en behoeften uit de praktijk moet worden afgestemd. In hoofdstuk 8 van *Collaborative Practical Theology* worden hierover behartigenswaardige zaken gezegd (De Roest 2020, 252-290). Vooral is in dit hoofdstuk de verhouding tussen onderzoekers en belanghebbenden (*stakeholders*) aan de orde.

Deze belanghebbenden zijn niet alleen de professionals (i.c. predikanten, pastores of geestelijk verzorgers), maar ook bijvoorbeeld vertegenwoordigers van de fondsen die subsidies voor onderzoek verstrekken, zij die het initiatief nemen tot een onderzoek, besturen en leidinggeven van onderzoeksinstituten (universitair en hbo), de advies- of klankbordgroep die eventueel het onderzoek begeleidt, ervaringsdeskundigen of cliënten die bij het project betrokken zijn, zij die als gemeenteleden, cliënten, zorgvragers of burgers bevraagd worden of informatie verstrekken, en zij die later gebruik zullen maken van de resultaten van het onderzoek.

Naar aanleiding van dat achtste hoofdstuk wil ik graag op drie onderwerpen ingaan die mijns inziens te maken hebben met de samenwerking tussen onderzoekers enerzijds en practici en/of cliënten anderzijds in het kader van praktisch-theologisch onderzoek: het beeld van de ivoren toren, de onderscheiden rollen van onderzoekers en practici, en de weerstanden van onderzoekers en practici.

Ivoren toren of schiereiland?

Wetenschap en onderzoek worden gevoed door en zijn gebaseerd op nieuwsgierigheid, de behoefte om iets te weten, de drang om een

aspect van de werkelijkheid in kaart te brengen. Het ontdekken van patronen en verbanden, het doen van voorspellingen, het vaststellen onder welke omstandigheden of in welke context een verklaring wel of juist niet werkt: in essentie zijn deze doelen gericht op een beter begrijpen van de omringende werkelijkheid en om deze werkelijkheid ten behoeve van een beter leven aan te passen. Juist deze basisstrevingen van wetenschap en onderzoek maken het beeld van de ivoren toren, of dit beeld nu positief of negatief wordt geïnterpreteerd, twijfelachtig (De Roest 2020, 253-261).

Waar in het verleden die ivoren toren van de wetenschap als iets positiefs werd beschouwd, juist om zich in deze centripetale beweging los te maken van de alledaagse gang van zaken en van enige afstand, excentrisch, een beter zicht te krijgen op wat zich in de wereld, groot en klein, voordoet, voorbij de waan van de dag, wordt de ivoren toren nu eerder als verboden terrein beschouwd, binnen en buiten de wereld van de wetenschap. Maatschappelijke betrokkenheid van de wetenschap dient voorop te staan. Onderzoek dient een betekenis te hebben voor de praktijk, en moet nuttig zijn – liefst onmiddellijk.

Natuurlijk is de oriëntatie op de praktijk van groot belang en onmisbaar, maar er ontstaan tegelijk grote risico's wat betreft de onafhankelijkheid van onderzoekers en de academische vrijheid, als onderzoek een verdienmodel wordt, vanuit het marktdenken wordt benaderd, andere belangen dan die van onafhankelijk onderzoek, onafhankelijk onderwijs en maatschappelijke dienstverlening vooropstelt, en de universiteit als een bedrijf wordt benaderd en gestuurd door steeds uitbreidende en

verfijndere bureaucratische regelgeving (Martin 2016; Bod, Breuker & Robeyns 2020).

Een van de elementen is het fnuikende systeem van subsidies waardoor de continuïteit van onderzoek wordt bedreigd en verwordt in ‘projectificatie’, onderzoekers een onevenredige hoeveelheid van hun tijd – in verhouding tot het succespercentage – aan subsidieaanvragen besteden, concurrentie tussen onderzoekers en instituten impliciet wordt aangemoedigd ondanks het expliciete discours over samenwerking, natuurwetenschappen worden bevoordeeld ten opzichte van geesteswetenschappen, en zij die eerder succesvol waren, vaker subsidies binnenhalen (KNAW 2020).

Het beeld van de ivoren toren (zich als onderzoeker daarin terugtrekken of er juist aan trachten te ontsnappen) is naar mijn indruk niet geschikt om deze meer structurele, economische en politieke invloeden op wetenschap en onderzoek mee te nemen. Te meer daar de vorig jaar overleden cultuurfilosoof George Steiner een ontluisterende paradox constateert:

‘In deze tijd van ongekenkende wetenschappelijke vooruitgang is er meer ellende in onze straten, is er meer geestelijke nood dan ooit.’ (STEINER 2013, 11)

Uiteraard klopt het wat De Roest benadrukt, namelijk dat onderzoekers zich bij tijd en wijle in de loop van een onderzoeksproject dienen terug te trekken – in de spanning tussen *engagement* en *disengagement* (zie o.a. De Roest 2020, 260) – om afstand te kunnen nemen van mogelijke belangen die de verschillende belanghebbenden bij het onderzoek kunnen hebben,

om van enige distantie opzet en resultaten, en het hele traject van het onderzoek tot dan toe vanuit de oorspronkelijke vraag- en doelstelling te evalueren, waarbij overigens ook de vraag- en doelstelling onderwerp van reflectie dienen te zijn. In deze reflectie dient regelmatig aan bod te komen hoe het onderzoek – hoe zelfstandig het ook lijkt – niet toch gestuurd wordt door externe belangen, beïnvloed wordt door keuzes omtrent het design en de gebruikte methoden, of ongemerkt aanstuurt op de verwachtingen voor de uitkomst.

Haast, onderzoek als losse projecten, subsidiegevers die voortdurend voortgangsrapportages wensen, universiteiten die graag spraakmakende resultaten willen laten zien en zodoende de *rankings* op het gebied van onderwijs en onderzoek willen beïnvloeden: al deze elementen spelen voortdurend een rol en vragen een kritische doordenking van de kant van de onderzoeker.

Hoewel sommigen tegen de achtergrond van dit soort ontwikkelingen spreken van de ‘dood van de universiteit’ (Eski 2020), blijkt tegelijk dat de drijfveer van de meeste onderzoekers is om goed onderzoek te doen en goed onderwijs te geven (Koens, Hofman & De Jonge 2018). In de verhouding tot en afstemming op de verschillende belanghebbenden, in die verhouding tussen betrokkenheid en distantie, blijken dus meer factoren een rol te spelen. Niet dat individuele onderzoekers of teams van onderzoekers op die invloeden meteen invloed kunnen uitoefenen. Wel is het van belang om deze factoren in de reflectie op de eigen positie – maar ook die van de andere belanghebbenden – steeds mee te nemen.

In de termen van Steiner zou het om de

architectuur van de ivoren toren moeten gaan, omdat in zijn visie op wetenschap en universaliteit in de architectuur tal van wetenschappelijke disciplines en politieke keuzes bijeenkomen (Steiner 2013, 19-20). Maar misschien is het beeld van het schiereiland beter, dat Amos Oz introduceert in zijn reflecties over fanatisme en nieuwsgierigheid (Oz 2016). Een wetenschapper, een onderzoeker is een schiereiland, voor de helft verbonden aan het vasteland van de alledaagse praktijk (inclusief alle impliciete en expliciete belangen), voor de andere helft 'blootgesteld aan de elementen, alleen en in diepe stilte' (Oz 2016, 22).

Uiteraard willen deze overwegingen de maatschappelijke betrokkenheid van wetenschap niet ontkennen, integendeel. Voorkomen moet worden dat wetenschap een eiland wordt, of dat wetenschap een niet meer te onderscheiden deel van het vasteland blijkt te zijn.

Getemde onderzoeker?

Alweer bijna twintig jaar geleden publiceerde Evelien Tonkens het bijzonder kritische boek *Mondige burgers, getemde professionals* (2003), een boek dat niet aan actualiteitswaarde heeft verloren, integendeel zelfs. In deze bundel verzet Tonkens zich tegen de marktwerking, bureaucratie en vraagsturing in de wereld van zorg en welzijn.

Marktdenken doet aan cliënten en professionals geen recht en roept juist het slechtste bij hen op. Cliënten worden consumenten, gaan calculeren, willen antwoorden op hun vragen en weten van tevoren al welke antwoorden dat moeten zijn. Ook professionals gaan calculeren, juist omdat dit ook van hen wordt verwacht

door overheid en management. Resultaten moeten immers in getallen worden uitgedrukt en de normen daarvoor liggen vast in steeds meer procedures en protocollen. Juist de fixatie op getallen en protocollen leidt niet zelden tot een discrepantie tussen de werkelijkheid en de tabellen op papier en in rapporten.

Een dramatisch voorbeeld is de keuze van de Amerikaanse legerleiding om tijdens de Vietnamoorlog het aantal gedode Vietcong-soldaten als criterium voor het welslagen van de oorlog te kiezen, ondanks het feit dat er geen verband was tussen dit aantal en de mate van succes. Een oud-generaal die op die periode terugkeek, formuleerde het als volgt: 'If you can't count what's important, you make important what you can count'.

(BURNS & NOVICK 2017)

Hoewel de mondigheid van burgers door het marktdenken lijkt te vergroten, is dit schijn. Er vindt geen echt gesprek met haar of hem plaats, er is geen echte aandacht voor het hele verhaal. En het resultaat is in ieder geval dat de professional 'getemd' is. Hij of zij moet zich richten op de zorgvraag van de cliënt, waardoor professionele deskundigheid wordt miskend. Bij de cliënt is in eerste instantie de vraag nog helemaal niet duidelijk, en de zorgvrager heeft vaker ook niet de woorden om die vraag goed te articuleren. Vaker is de cliënt helemaal niet autonoom of zelfredzaam. Dat hij of zij dat niet is, is meestal juist de reden om een professional die over specifieke kennis beschikt in de arm te nemen. De professional weet dingen die de cliënt niet weet en niet kan weten, maar kan of mag die niet inbrengen.

In haar boek houdt Tonkens een hartstochte-

lijk pleidooi voor het herstel van de relatie en de dialoog tussen cliënt en professional, waardoor beiden meer tot hun recht komen en recht kan worden gedaan aan de nood en (impliciete) vraag van de cliënt. Een zekere bevoogding door de professional is soms noodzakelijk en het zou immoreel zijn om zich op zo'n moment als professional als zodanig niet op te stellen – uiteraard binnen het kader van de relatie en de dialoog, en in aansluiting op het verhaal van de cliënt. De relatie tussen cliënt en professional is in bepaalde opzichten altijd asymmetrisch, en dat is juist als het gaat over deskundigheid en communicatievaardigheden in het voordeel van de cliënt (Tonkens 2003).

Bij het lezen van hoofdstuk 8 van *Collaborative Practical Theology* bevroop mij soms het gevoel dat hier het gevaar dreigt dat de onderzoeker – in de samenwerking met practici en andere belanghebbenden – op een vergelijkbare wijze wordt getemd zoals Tonkens dit beschrijft van de professional in zorg en welzijn.

Het is volkomen terecht om nauwkeurig te reflecteren over macht en asymmetrie in de relatie tussen onderzoekers, practici en cliënten of burgers. Die macht en asymmetrie kunnen immers, aldus De Roest – met de woorden van Courtney Goto – ontaarden in 'epistemic violence' (Goto 2017; De Roest 2020, 272). Ook hij erkent die asymmetrie die te maken heeft met de autoriteit van de specifieke expertise van de onderzoeker (De Roest 2020, 274-279).

Hoewel De Roest op verschillende momenten duidt op het verschil in rol en verantwoordelijkheid tussen onderzoeker en andere belanghebbenden, ontbreekt er mijns inziens een duidelijke

en getrapte model voor de samenwerking. Dit gemis kan ertoe leiden dat weliswaar de asymmetrie erkend wordt, maar dat er in de relatie tussen onderzoeker en practici of cliënten een zekere krampachtigheid of angstvalligheid ontstaat, juist omdat niet helder is wat de verschillen concreet zijn en wat ieder in het kader van een onderzoeksproject wel of juist niet kan bieden. Het lijkt alsof de dialoog hapert, en de relatie onhelder blijft.

In het kader van het *Case Studies Project Geestelijke Verzorging* heeft Gaby Jacobs, op basis van eerder werk, een voorstel gedaan voor een zogenaamde participatieladder die verschillende rollen en verantwoordelijkheden van onderzoekers en practici omschrijft (Jacobs 2020). Zij omschrijft zes treden op de ladder, van onder naar boven, vanuit het perspectief van de practicus/professional (waarbij 0 in wezen nog het vloerooppervlak is):

0. Geen participatie: practici zijn niet geïnformeerd over het project, alleen over enkele onderdelen waarvoor hun informatie nodig is.
1. Participatie via informatie: onderzoekers hebben de zeggenschap over het project; practici worden geïnformeerd.
2. Participatie via consultatie: practici geven hun mening en kennis over de plannen en onderwerpen van het onderzoeksproject; onderzoekers nemen de besluiten.
3. Functionele participatie: practici zijn betrokken in de ontwikkeling en de uitvoering van het onderzoek; onderzoekers hebben de zeggenschap en zijn verantwoordelijk voor het proces en de resultaten.

4. Interactieve participatie: practici en onderzoekers formuleren als gelijkwaardige partners onderwerp en strategieën van onderzoek, delen hun kennis en waarderen lokale kennis, en nemen samen besluiten; onderzoekers faciliteren en ondersteunen het onderzoeksproces en het werken aan de resultaten.
5. Zelfmobilisatie: practici formuleren hun eigen agenda en organiseren het project; onderzoekers hebben een rol op de achtergrond, en ondersteunen en faciliteren alleen als ze daartoe worden verzocht (Jacobs 2020, 64).

Geestelijk verzorgers die in het project participeren en die vanaf het begin als medeonderzoekers zijn benaderd (Walton & Körver 2017), reageerden opgelucht bij de presentatie van dit model. Zij voelden zich vaak bijzonder ongemakkelijk bij de aanduiding als onderzoeker, omdat de meesten daarmee (zeker op het niveau van de vierde en vijfde trede van de ladder) geen ervaring hadden en zich ook niet daartoe capabel achtten. Dat er meer differentiatie in rol en verantwoordelijkheid mogelijk is, gaf hun meer ruimte. En meer erkenning van wat ze wél kunnen, met name dan op de niveaus 1, 2 en 3, en soms 4. Tegelijk betekent dit ook erkenning en waardering voor wat onderzoekers als deskundigheid meebrengen.

In deze gedifferentieerde relatie en voortdurende dialoog gedijt het onderzoek, in het samenspel van ieders specifieke rol en verantwoordelijkheid. Er ontwikkelt zich op deze manier een gezamenlijk verhaal en een narratieve praktijk (Jacobs 2020), waarin professional en onderzoeker beiden niet getemd worden. De basis is en blijft nieuwsgierigheid:

‘We weten allemaal dat nieuwsgierigheid een noodzakelijke voorwaarde is, de eerste voorwaarde zelfs, voor elk intellectueel of wetenschappelijk werk. Maar ik wil hieraan toevoegen dat ik nieuwsgierigheid ook beschouw als een morele deugd. Een nieuwsgierig mens is een iets beter mens, een betere ouder, betere partner, buurman of -vrouw en collega dan een niet-nieuwsgierig mens. Een nieuwsgierig mens is ook een betere geliefde.’

(Oz 2016, 11-12)

Liever bij het oude?

Wie onderzoek doet in relatie of samenwerking met de praktijk, zal vroeg of laat stuiten op weerstanden. Deze weerstanden kunnen zich op verschillende niveaus manifesteren. Er zijn wetenschappers maar ook vakgebieden die zich onwennig voelen als zij het gesprek met de praktijk moeten aangaan. Zij houden van de ivoren toren, omdat zij bang zijn dat zij het juiste perspectief op de werkelijkheid uit het oog verliezen, evenals de vrijheid om een frisse blik op de maatschappelijke omstandigheden te werpen (De Roest 2020, 256). Daarbij komt dat binnen theologische faculteiten de systematische theologie vaak meent de werkelijk theologische discipline te zijn, en ten eerste betwijfelt of de praktische theologie wel theologie is (Ganzevoort 2007).

Natuurlijk, er moet nagedacht worden over de vraag hoe inzichten uit de (systematische) theologie in de praktijk moeten worden toegepast, maar dat is louter een deductieve, toegepaste vorm van theologie. Niet het ware dus. Dat theologie, zoals elke wetenschap die iets wil zeggen over de menselijke conditie, uit de aard van de zaak in dialoog moet gaan met

die alledaagse werkelijkheid, waarbij ook de eigen uitgangspunten en paradigma's in een hermeneutische beweging inzet van het gesprek en dus van verandering dienen te zijn, is voor nogal wat theologen een brug te ver.

Dit gesprek is echter geen overbodige luxe. Het voorkomt institutionele inertie, het bestaan van eigen koninkrijkes en kortetermijnoplossingen. Het behoedt de theologie ook voor *splendid isolation* en de onnodige angst dat de alledaagse werkelijkheid een bedreiging vormt voor de fragiele boodschap van theologie en geloof (KNAW 2015). Het voorkomt Calimerogedrag en *humble arrogance* (Hay & Hunt 2000, 27). En het voorkomt ook dat onderzoekers taal en methoden hanteren die cliënten of burgers niet begrijpen of dat zij het eigen beeld van theologie projecteren op een werkelijkheid die veel diffuser, complexer en irrationeler is (Day 2011; Körver 2021).

Maar ook aan de kant van professionals kan koudwatervrees aan de orde zijn. In het kader van het eerder genoemde *Case Studies Project* is stap voor stap een format ontwikkeld om de praktijk van een geestelijk verzorger in kaart te kunnen brengen, althans de interactie tussen de geestelijk verzorger en het cliëntensysteem (toegesplitst op individu of kleine groep). De focus daarbij is gericht op de vraag wat de interventies zijn van geestelijk verzorger, met welk doel, op basis van welk model of welke theorie, en met welk resultaat (Walton & Körver 2017; Kruizinga, Körver, Den Toom, Walton & Stoutjesdijk 2020).

Het bleek dat dit format voor een deel van de deelnemende geestelijk verzorgers een soort

beoordeling inhield. Het niet kunnen invullen van bepaalde vragen, riep het gevoel op niet te voldoen (in ieder geval niet aan het format), vooral ook omdat de aansporing in het project was om casestudies te beschrijven waarvan hij of zij het idee had dat dit een voorbeeld van goede geestelijke verzorging was. Bespreking en reflectie in de onderzoeksgemeenschappen vormden al gauw een soort spiegel waarin het niet altijd prettig was om te kijken.

De continuïteit van de onderlinge dialoog en het groeiende respect voor elkaars werk, het groeiende besef dat men als onderzoeksgemeenschap een bijdrage levert aan de kennis van het vak, de ervaring dat de casus en de bespreking ervan in de groep eerder een portret vormen dan een spiegel (Madill & Sullivan 2018), hebben ervoor gezorgd dat de onzekerheid over het eigen handelen en de eigen competentie, de angst voor controleverlies, voor onaangename verrassingen of voor gezichtsverlies nagenoeg verdwenen zijn.

Een ander punt dat ik hier nog wil benoemen is het implementeren van inzichten, interventies en resultaten van onderzoek in de praktijk. Het blijkt dat in de gezondheidszorg vaak sprake is van onvoldoende, overbodige en foute zorg, en dat gemiddeld minder dan 60 procent van de patiënten de zorg krijgt die volgens wetenschappelijke inzichten nodig en mogelijk is (Wensing & Grol 2017). Het duurt vaak jaren, zelfs tientallen jaren, dat inzichten die in onderzoek zijn opgedaan, doordringen in de praktijk (Rogers 2003). Bestaande praktijken blijken moeilijk te doorbreken, nog los van de vraag hoe in de constante stroom van informatie

professionals de juiste keuze kunnen maken en de tijd en de motivatie vinden hun vertrouwde praktijk onder de loop te nemen.

In het onderzoek naar een effectievere manier van implementatie zijn verschillende accenten geplaatst: nadruk op rationele besluitvorming, stimuleren van de intrinsieke motivatie, het conditioneren en bekrachtigen van gedrag, inzet van rolmodellen, de aantrekkelijkheid van de interventie of het product via marketing benadrukken, het scheppen van structurele en organisatorische voorwaarden, of via controle en dwang (Wensing & Grol 2017). Het blijkt dat onderzoek dat aansluit bij de verbetering van de praktijk, meteen rekening houdt met implementatie, inzet op kwaliteitsverbetering in de praktijk, een vorm van participatief actie-onderzoek is, en/of naast kwantitatieve ook van kwalitatieve onderzoeksmethoden gebruik maakt, beter scoort op implementatie (Peters, Adam, Alonge, Agyepong & Tran 2013).

Kortom, weerstanden zowel bij onderzoekers als professionals, ‘spiegelervaringen’ en de vaak moeizame implementatie van onderzoeksresultaten kunnen in het kader van *collaborative practical theology* niet onbenoemd blijven. Samenwerking verloopt niet altijd vlekkeloos, de vertrouwde gang van zaken (in academie en in de alledaagse praktijk) is hardnekkig, en kritiek wordt snel als negatief gevoeld.

Tot slot: humor en nieuwsgierigheid

Het boek van De Roest is een grote aanwinst op het gebied van de praktische theologie. Het laat op een zeer toegankelijke wijze zien welke winst te behalen valt met samenwerking en hoe dit ten diepste past bij de praktische theologie. Van harte

onderschrijf ik dat. Als geestelijk verzorger die later de overstap naar het onderzoek heeft gemaakt, ben ik er altijd van overtuigd geweest dat de positie op de grens tussen praktijk en theorie de meest interessante en tegelijk de meest vruchtbare is. Het is ook de meest effectieve positie om vastgeroeste ideeën en routines te doorbreken.

Mijn gedachten over de ivoren toren, onderscheiden rollen en verantwoordelijkheden, en weerstanden van onderzoekers en professionals plaatsen de samenwerking tussen hen in een iets breder kader. Tegelijk denk ik duidelijk gemaakt te hebben dat onderzoeker en professional niet gelijk zijn, maar ook niet gelijkwaardig. Zij vertegenwoordigen ieder eigen kwaliteiten, rollen, verantwoordelijkheden en perspectieven die elkaar kunnen en moeten aanvullen.

Ik sluit met een citaat van Amos Oz dat het directe vervolg is op het citaat hierboven, waarmee ik ook een soort lichte en relativering zou willen benadrukken – beide wezenlijk voor een open dialoog tussen onderzoeker en professional:

‘Ik zou willen opperen dat nieuwsgierigheid, naast humor, het belangrijkste tegengif vormt tegen fanatisme. Fanatici hebben geen gevoel voor humor en zijn zelden nieuwsgierig. Want humor ondermijnt het fanatisme, terwijl nieuwsgierigheid het risico van avontuur met zich meebrengt, dingen ter discussie stelt en je soms zelfs laat ontdekken dat je eigen antwoorden fout waren.’ (Oz 2016, 12)

Literatuur

- Bod, R., Breuker, R. & Robeyns, I. (2020). *40 stellingen over de wetenschap*. Amsterdam: Boom.
- Burns, K. & Novick, L. (2017). *The Vietnam War*. Washington: Florentine Films/WETA.
- Day, A. (2011). *Believing in belonging. Belief and social identity in the modern world*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Eski, Y. (2020, 13 september). De universiteit is dood. *de Volkskrant*. Geraadpleegd 20 januari 2021 op <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-de-universiteit-is-dood-b01fb5ed/>
- Ganzevoort, R.R. (2007). Waarheen met de praktische theologie? *Theologisch Debat*, 4(1), 20-24.
- Goto, C.T. (2017). Experiencing oppression. Ventriloquism and epistemic violence in practical theology. *International Journal of Practical Theology*, 21(2), 175-193. doi:10.1515/ijpt-2015-0051
- Hay, D. & Hunt, K. (2000). *Understanding the spirituality of people who don't go to church. A report on the findings of the Adults' Spirituality Project*.
- Hoogeveen, S., Sarafoglou, A. & Wagenmakers, E.-J. (2020). Laypeople can Predict which Social-Science Studies will be Replicated Successfully. *Advances in Methods and Practices in Psychological Science*, 3(3), 267-285. doi:10.1177/2515245920919667
- Jacobs, G. (2020). Up and Down the Participation Ladder. The Use of Narratives in Collaborative Research. In: R. Kruizinga, J. Körver, N. den Toom, M. Walton & M. Stoutjesdijk (eds), *Learning from Case Studies in Chaplaincy. Towards Practice Based Evidence & Professionalism* (pp. 60-70). Utrecht: Eburon.
- KNAW (2015). *Klaar om te wenden ... De academische bestudering van religie in Nederland: een verkenning*. Amsterdam: KNAW.
- KNAW (2018). *Replication studies. Improving reproducibility in the empirical sciences*. Amsterdam: KNAW.
- KNAW (2020). *Het rolling-grant-fonds. Kloppend hart voor ongebonden onderzoek*. Amsterdam: KNAW.
- Koens, L., Hofman, R. & de Jonge, J. (2018). *Drijfveren van onderzoekers. Goed onderzoek staat nog steeds voorop*. Den Haag: Rathenau Instituut. Geraadpleegd 20 januari 2021 op <https://www.rathenau.nl/nl/kenniscosysteem/drijfveren-van-onderzoekers-2018>
- Körver, J. (2021). On Intimate Terms with the Virgin Mary. The Counterintuitive Space Offered by 'Born from the Virgin Mary'. In: A. van Wieringen & M. Sarot (eds), *The Apostles' Creed: Born of the Virgin Mary*. In print.
- Körver, J. & Walton, M. (2019). Geestelijke verzorging in beeld. Onder het vergrootglas van de case study. *Handelingen*, 46(2), 17-25.
- Kruizinga, R., Körver, J., den Toom, N., Walton, M. & Stoutjesdijk, M. (eds). (2020). *Learning from Case Studies in Chaplaincy. Towards Practice Based Evidence & Professionalism*. Utrecht: Eburon.
- Maanen, H. van (2012). *Je reinste wetenschap. Over gezondheid, veiligheid en andere onzin* (3 ed.). Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Madill, A. & Sullivan, P. (2018). Mirrors, portraits, and member checking: Managing difficult moments of knowledge exchange in the social sciences. *Qualitative Psychology*, 5(3), 321-339. doi:10.1037/qup0000089
- Martin, B.R. (2016). What's happening to our universities? *Prometheus*, 34(1), 7-24. doi:10.1080/08109028.2016.1222123
- Oz, A. (2016). Lof van de schiereilanden. *Nexus*, 53(71), 11-22.
- Peters, D.H., Adam, T., Alonge, O., Agyepong, I.A. & Tran, N. (2013). Implementation research: what it is and how to do it. *British Medical Journal*, 347, f6753. doi:10.1136/bmj.f6753
- Roest, H. de (2020). *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*. Leiden: Brill.
- Rogers, E.M. (2003). *Diffusion of innovations*. (5 ed.). New York/London/Toronto/Sydney: Free Press.
- Silberzahn, R., Uhlmann, E.L., Martin, D.P., Anselmi, P., Aust, F., Awtry, E., Nosek, B.A. (2018). Many analysts, one data set: making transparent how variations in analytic choices affect results. *Advances in Methods and Practices in Psychological Science*, 2515245917747646. doi:10.1177/2515245917747646
- Steiner, G. (2013). *Universitas?* Tilburg: Nexus Instituut.
- Tonkens, E. (2003). *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerking, vraagsturing en professionaliteit in de publieke sector* (2 ed.). Utrecht: NIZW Uitgeverij.
- Walton, M.N. & Körver, J. (2017). Dutch Case Studies Project in Chaplaincy Care. A description and theoretical explanation of the format and procedures. *Health and Social Care Chaplaincy*, 5(2), 257-280.
- Wensing, M. & Grol, R. (eds). (2017). *Implementatie. Effectieve verbetering van de patiëntenzorg* (7 ed.). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Sjaak (dr. J.W.G.) Körver is universitair hoofddocent Geestelijke verzorging aan de Tilburg School of Catholic Theology en directeur van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging.
E j.w.g.korver@uvt.nl



Inbedding van theologische opleidingen in kerk en maatschappij

Sinds de publicatie van *Practical Theology: An Introduction* van Richard Osmer in 2008 beleeft het genre van inleidingen praktische theologie een ware hausse. Toen *Collaborative Practical Theology* van Henk de Roest verscheen, liep ik dan ook niet direct over van enthousiasme, behalve dan dat een collega praktisch-theoloog van Nederlandse bodem dit had gepubliceerd, en nog wel bij Brill in de goede serie *Theology in Practice*. Echter, De Roest slaagt er overtuigend in een nieuwe weg te wijzen voor wat hij ‘een ernstige tekortkoming’ in de uitoefening van praktische theologie noemt, namelijk ‘om academische praktisch-theologen, professionele praktijkbeoefenaars, alledaagse gelovigen, adviseurs en studenten bij onderzoek te betrekken’ (blz. 129, mijn vertaling). Ik wil graag een reactie geven op wat dit boek kan betekenen voor opleidingen theologie.

Allereerst roept dit boek veel herkenning op. Na mijn eigen opleiding theologie begin jaren 1980 bleek het inderdaad een enorm karwei de bijbelse talen te blijven gebruiken in de drukke praktijk van het missionaire werk waarin ik toen betrokken was. Hoewel ik bewust ruimte maakte voor academisch leesvoer, ging mijn aandacht vaker naar populaire kerkelijke literatuur die uitmuntte in (veronderstelde) vormen van *best practice*, die ik wellicht ook zelf kon gebruiken. Het bleek lastig de link te leggen tussen academische vaardigheden en teksten, en de missionaire praktijk. Dit bespeurde ik ook bij vele collega's. Het etiket ‘ivoren toren’ leek een treffende manier om academisch onderzoek te positioneren – hoe treffend dat De Roest deze metafoor van een

historisch kader voorziet en haar rehabiliteert op overtuigende wijze (253-261).

Centrale ideeën

Uit het betoog van De Roest neem ik twee centrale ideeën mee. Ten eerste dat van kennisoverdracht (*‘knowledge transfers’*). Via consultaties, contractonderzoek, professionele trainingen, mobiliteiten, conferenties, permanente educatie en meer, wordt praktisch-theologische kennis vanuit de academie overgedragen naar de professionele praktijk, en uiteindelijk naar de *‘everyday believer’*. De Roest betoogt dat dit juist een tweerichtingsverkeer moet worden, omdat in de professionele praktijk maar ook in de beleving van de gewone gelovige al veel kennis voorhanden is, terwijl er ook belangrijke vragen leven die juist voor academisch onderzoek relevant zijn. Kennisoverdracht is dus meer een

< *Andreaskerk (12e eeuw), Eenum*

kwestie van wisselwerking dan van een stroom in één richting.

Het tweede centrale idee is dat van *leer- of praktijkgemeenschappen*. Veel kennis is impliciet ingebed in de praktijken van de kerkelijke gemeenschap en van de professionals die haar dienen. De professionele gemeenschap, met haar conferenties, lees- en intervisiegroepen functioneert als leer- en onderzoeksgemeenschap, die een brug vormt tussen academie en praktijk. De theologische reflecties en het theologische onderzoek, die worden beoefend in deze groepen, zijn volgens De Roest onderdeel van academische onderzoeksgemeenschappen. Ook al moet academisch onderzoek een bepaalde vorm van zelfstandigheid en onafhankelijkheid waarborgen, toch pleit het boek voor een relationele benadering van onderzoek waarin kerkelijke, professionele en academische praktijkgemeenschappen met elkaar worden verbonden tot een overkoepelende praktijkgemeenschap waarin iedere *stakeholder* een eigen functie vervult.

Bovendien signaleert het boek dat vele *stakeholders* een ‘*crisis of routines*’ ervaren, een afbrokkelen of zelfs afbreken van (geloofs)-praktijken, waarbij niet onmiddellijk evident is welke strategie uitzicht biedt in een specifieke situatie. Het wegvallen van traditionele kaders en de daarmee gepaard gaande praktische wijsheid, versterkt de behoefte aan academisch onderzoek, met de verwachting dat *evidence-based* strategieën opnieuw houvast bieden in vloeibare tijden. De oudere stellingname dat academisch onderzoek ‘puur en fundamenteel’ dient te zijn, en dat dit te zijner tijd wel zal doordringen tot praktijken waarvoor het

relevant is, is niet meer voldoende. Het voorstel van De Roest om academisch onderzoek vanaf het begin te ontwerpen en uit te voeren met, door en voor een specifieke (beroeps)praktijk, biedt hiermee kansen om zowel de relevantie van academisch onderzoek vanaf het begin te waarborgen, als aan de behoefte van de praktijk tegemoet te komen.

Het is boeiend te lezen hoe De Roest dat zelf gaandeweg heeft ervaren in zijn theologisch onderzoek en onderwijs aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU), met als meest recente resultaat deze monografie. Ik heb dit zelf ook ervaren in mijn onderzoek en onderwijs aan de Evangelische Theologische Faculteit (ETF) te Leuven. Hoewel de ETF een diversiteit aan evangelische en protestantse tradities vertegenwoordigt, worden stelselmatig bruggen geslagen tussen werkveld en academie, soms formeel door conferenties en consultaties, vaak ook informeel door consulten en bijbelstudies, maar altijd gedragen door een hoge mate van persoonlijke bevologenheid en betrokkenheid. Toch, als moest worden overlegd met ‘het werkveld,’ werd in ieder geval de vakgroep praktische theologie gevraagd erbij aanwezig te zijn, alsof vooral praktische theologie voorzag in de kennisoverdracht tussen academie en geloofspraktijk. Dat is niet onverwacht, en is ondertussen aan het kantelen.

Kansen voor theologische opleidingen

Dat brengt ons bij de vraag waar het in deze reactie om gaat, wat betekent de benadering van De Roest voor theologische opleidingen? De Roest pleit voor leer- en onderzoeksgemeenschappen van pastores en andere professionals,

die niet slechts regelmatig academisch onderzoek lezen en verwerken, maar die ook gemotiveerd zijn onderzoek te doen in samenwerking met academische praktisch-theologen of eventueel zelfstandig. Dat opent de mogelijkheid om regelmatig situaties en onderzoeksvragen uit de praktijk in te brengen in academisch onderzoek. De wens tot verdere samenwerking beperkt zich niet slechts tot de afgestudeerde theoloog en professional, maar includeert ook de gewone gelovigen en de kerkgemeenschap. Ook de huidige studenten worden hierbij betrokken, zodat hun studie niet slechts een 'oefening' vooraf is, maar al daadwerkelijk participeert in onderzoek.

Dit impliceert een belangrijke democratisering van het onderzoek. Hier zien we minder de expert-onderzoeker als bron van verworven kennis die publiceert en doorgeeft, en waar studenten deze nieuwe kennis straks introduceren in de praktijk. Hier is de academicus meer de netwerker, motivator en facilitator in een breed onderzoeksteam met diverse *stakeholders*, waarin gezamenlijk nieuwe kennis wordt ontwikkeld. Deze kennis wordt dan doorgegeven via academische kanalen, maar ook via professionele en praktijkkanalen, zodat er diverse kennisstromen ontstaan in allerlei richtingen.

- *De taak van toerusting verschuift in de richting van het vormgeven van de gelovige gemeenschap als leergemeenschap: samen in staat nieuwe praktijken te ontwikkelen*

Kansen voor persoonlijke ontwikkeling

Met deze democratisering van onderzoek verschuift de identiteit van de academicus, de student en de professional. De academicus blijft een inhoudelijke expert, al is de complexiteit en hoeveelheid kennis dusdanig toegenomen dat deze expertise slechts een klein deelgebied beslaat en altijd aanvulling behoeft van andere experts. Als netwerker participeert en initieert de academicus op diverse niveaus in onderzoek. Uit ervaring blijkt dat deze onderzoeken vaak specifieke kerkelijke kaders overstijgen, waardoor men vanuit verschillende tradities elkaar kan bevragen. De toenemende aandacht voor internationalisering maakt conferentiebezoek en wetenschappelijke uitwisseling mogelijk, maar schept ook mogelijkheden om op lokaal niveau professionals en gelovigen te ontmoeten. Wellicht ligt dat voor praktisch-theologen meer voor de hand dan bijvoorbeeld voor bijbelwetenschappers, maar ook deze laatsten hebben er baat bij om te zien hoe elders bepaalde bijbelteksten worden gelezen.

De student is in dit proces niet slechts een *tabula rasa* die door professoren beschreven moet worden met oude en nieuwe kennis van bewezen academische waarde, maar participeert met eigen vragen en ervaringen in de theologische opleiding. Dat is al vaak zo bij jonge studenten die na hun middelbaar onderwijs direct doorstromen naar een universitaire opleiding, maar dat is zeker zo bij oudere studenten die pas instromen na een eerdere opleiding en jaren ervaring in werk, kerk, gezin en samenleving. Dit biedt kansen om de kenmerken van volwasseneducatie verder door te voeren in de opleidingen

(Malcolm et.al. 2005; Merriam & Bierema 2014). De zogenaamde ‘*flipped classroom*,’ die nu zo populair is vanwege het gedwongen digitale onderwijs in coronatijd, wordt dan een kans om studenten tot grotere participatie in het onderzoek te verleiden. Zo kunnen studenten al tijdens hun studie deel krijgen aan een bredere onderzoeksgemeenschap. Ik merk dat studenten het waardevol vinden om vooral grote academische opdrachten, zoals een afstudeerscriptie of thesis, op reële problematieken van het werkveld te richten.

De student die op deze manier afstudeert, is al deel van een praktijk- en onderzoeksgemeenschap, die daarna als professional wordt binnen getreden. Het professionele handelen wordt vooral in die eerste jaren nog sterk ontwikkeld, zoals dat tijdens het hele werkzame leven het geval zal blijven. De professionele identiteit is, echter, niet meer grotendeels bepaald door een redelijk vast omlijnde expertise vanuit een erkende opleiding theologie, maar wordt meer bepaald door het ingewijd zijn in bepaalde vormen van academisch onderzoek en professionele interactie, die tijdens de opleiding al worden beoefend, en die daarna de verbinding blijven vormen tussen academie en praktijk. De professional wordt een belangrijke verbinding tussen academische onderzoeksnetwerken en praktijksituaties waarin grote behoefte is aan goed gefundeerde kennis over geloofspraktijken. De taak van toerusting, die voor veel professionals een belangrijke focus zal blijven, verschuift hiermee in de richting van het vormgeven van de gelovige gemeenschap als leergemeenschap: samen in staat niet slechts om het geloof op relevante wijze te praktiseren,

maar ook om in de ‘crisis van routines,’ zoals De Roest beschrijft (135-137), nieuwe praktijken te ontwikkelen aan de hand van relevant academisch onderzoek.

Kansen voor het theologische curriculum

Deze democratisering van onderzoek biedt ook kansen voor de ontwikkeling van het theologische curriculum. Ten eerste biedt het een kans om de studie theologie niet slechts als rationeel, conceptueel en tekstueel te positioneren, maar om haar te verbreden naar verhalen, praktijken en identiteiten. Hiermee ontstaat de mogelijkheid om een grotere en centralere focus op christelijke geloofspraktijken te leggen dan tot nog toe (Barentsen – verwacht 2021).

Vanaf academiejaar 2020-2021 heb ik bijvoorbeeld het vak Inleiding Praktische Theologie meer inductief opgebouwd vanaf een verkenning van diverse geloofspraktijken en hun persoonlijke relevantie voor de student, in plaats van de eerdere deductieve opbouw vanaf benaderingen en modellen van praktisch-theologen tot hun uitwerking in concrete geloofssituaties. In de diverse vakken Praktische Theologie aan de ETF, zoals ook elders, wordt veel gewerkt met case-studies, verbatim, en dergelijke. Deze dienen als illustratie van de (theoretische) collegestof, maar vooral als startpunt voor de ontwikkeling van theologische bezinning.

Dat geldt mijns inziens niet slechts voor praktische theologie, maar voor alle theologische disciplines. Immers, bijbelpassages handelen ook over concrete geloofssituaties en praktijken, al kunnen we ze niet altijd reconstrueren. Echter, een recent nummer van *Handelingen*

- *Ruimte om hermeneutische en onderzoeksvaardigheden te verbreden naar menselijk gedrag en praktijken, naast de traditionele focus op teksten en concepten*

over het thema mannelijkheid (december 2020, 47/4) laat zien dat zinvol bijbelwetenschappelijk onderzoek hier belangrijk licht over laat schijnen, juist vanuit het perspectief van gangbare sociaal-culturele praktijken van wat toen gold als ‘mannelijk’ – wat onmiddellijk een link legt met praktijken vandaag. Mijn promotieonderzoek liet zien hoe sommige brieven van Paulus functioneerden als leiderschapsinstrument om de identiteit van de geloofsgemeenschap te hervormen (Barentsen 2011). Dezelfde ontwikkelingen zijn zichtbaar in historische of systematische theologie en theologische ethiek. Het gaat hier steeds over geloofspraktijken in specifieke (geloofs)gemeenschappen in een bepaalde context.

De focus op geloofspraktijken bevordert de integratie van diverse theologische subdisciplines. Enerzijds heeft iedere praktijk bepaalde bijbelse, historische, systematische en praktische dimensies, zodat diverse subdisciplines op een gezamenlijk onderzoeksobject kunnen focussen. Anderzijds is de brug tussen verleden en heden, traditie en huidige praktijk, makkelijker te slaan door praktijken te vergelijken dan door abstracte theologische concepten met eigentijdse geloofspraktijken te vergelijken. Daarmee wordt verbinding gelegd tussen verhalen, praktijken en religieuze identiteit.

Ten tweede, naast grotere aandacht voor geloofspraktijken biedt deze democratisering een kans om het sociale leerproces in leer- en onderzoeksgemeenschappen beter in het curriculum te verankeren. Naast individuele studieopdrachten kunnen studenten teamwork leren met groepsopdrachten, niet slechts als afwisseling van didactische werkvorm, maar als principiële keuze ter voorbereiding op de professionele praktijk. In gevorderde vakken zou het zelfs mogelijk zijn om groepswork aan een professional te koppelen ten behoeve van (onderzoek naar) bepaalde praktijken. Dit heeft natuurlijk zijn lastige kanten, bijvoorbeeld bij de beoordeling van studievoortgang, en bij uitval waar een student de groepsrol niet meer kan vervullen. Maar zeker voor de oudere studenten kan het werken met groepen studenten die studieonderdelen als groep doorlopen (in de VS ‘cohorten’ genoemd), erg aantrekkelijk en motiverend zijn.

Ten derde schept de focus op bredere onderzoeksbetrokkenheid ruimte om hermeneutische en onderzoeksvaardigheden te verbreden naar menselijk gedrag en praktijken, naast de traditionele focus op teksten en concepten. Op de ETF hebben we de laatste jaren regelmatig gewerkt aan het opbouwen van een basisrepertoire van empirische onderzoeksmethodieken, wat leidt tot meer interesse voor en vrijheid in het doen van empirisch onderzoek op bijvoorbeeld het niveau van een masterthesis. Deze ontwikkeling is ook elders zichtbaar. Hopelijk kan dat ertoe leiden dat hermeneutische competenties steeds meer als een dubbele competentie worden gezien, waarin zowel teksten en traditie, als huidige praktijken en de postmoderne maatschap-

pij, als onderwerp voor hermeneutische analyse in aanmerking komen.

Uitdagingen voor toekomstige ontwikkelingen

Deze reflecties over de betekenis van collaboratief praktisch-theologisch onderzoek voor theologische opleidingen sluit ik af met een paar uitdagingen.

Zo plaatst deze ontwikkeling ons voor een belangrijke theologische vraag. Wat is de vindplaats van Gods spreken en Zijn aanwezigheid? Voor velen was en is dat de Schrift, soms aangevuld met de traditie. Dat merk ik sterk bij sommige buitenlandse studenten, maar dit leeft veel breder. In missionair denken is het vrij gangbaar om, met diverse praktisch-theologen, te stellen dat de geloofspraktijk of zelfs het handelen van een (ongelovige) buurtgenoot een vindplaats van Gods aanwezigheid kan zijn. Hoe verhouden die vindplaatsen zich tot elkaar? Waar ligt de bron van het religieuze of kerkelijke gezag?

Of ook: kunnen theologische opleidingen in enige mate tegenwicht bieden tegen de trends van individualisering en autonomie, waar flexibiliteit in het opleidingsaanbod geboden is om aan de behoeften van individuele studenten tegemoet te komen? Gezien de trends naar bredere participatie in onderzoek, de thematiek van eenzaamheid en het verlangen naar gemeenschap, lijken me hier goede kansen te liggen, maar het blijft een uitdaging om een weg in doorgaande (of doorgeslagen) individualisering te vinden.

Het zal ook een uitdaging zijn om de kwaliteitszorg in onderwijs en onderzoek mee te laten ontwikkelen met deze nieuwe vormen van collaboratie, zodat gemeten en geëvalueerd wordt wat wenselijk is voor de ontwikkeling van theologische opleidingen, wat zich verder kan vertalen naar de subsidies en fondsen die nodig zijn voor deze vormen van samenwerking in onderwijs en onderzoek.

Ten slotte stelt deze ontwikkeling nieuwe vragen aan het spanningsveld tussen disciplinaire kennis en professionele kennis. Het is waardevol om in de 'ivoren toren' onderzoek te doen binnen een specifiek domein zoals bijbelwetenschappen of praktische theologie. Professionele kennis, echter, is geïntegreerd in professionele praktijken. De opleiding kan niet volstaan met het overdragen van disciplinaire kennis, en de integratie overlaten aan de afgestudeerde professional; er is behoefte aan een andere balans tussen deze twee soorten kennis. Deze integratie blijft aandacht vergen; zodoende hebben we aan de ETF sinds enige jaren een 'interdisciplinair college' met de intentie deze integratie een stap verder brengen.

Een laatste uitdaging is de digitale leeromgeving, die na corona des te veelvuldiger gebruikt zal gaan worden. Dit schept goede mogelijkheden voor ontmoeting en overleg met de vele *stakeholders* in het collaboratieve onderzoek, en ook voor het verzamelen van onderzoeksgegevens. Toch heeft deze digitale omgeving ook invloed op de onderliggende menselijke relaties en de praktijken waarnaar onderzoek gedaan wordt. Dat vergt verdere theologische,

antropologische en sociaalwetenschappelijke doordenking.

Met deze uitdagingen besluit ik deze reactie. Graag zou ik het boek van De Roest, samen met deze reactie, voorleggen aan collega's in de academie en in het werkveld. Zijn deze ontwikkelingen herkenbaar aan andere faculteiten of in diverse professionele situaties? Zien anderen ook de mogelijkheden tot het werven van student-onderzoekers, tot het versterken van het theologische curriculum, om te komen tot bredere participatie in onderzoek ten behoeve van het versterken van professionele en geloofspraktijken ... en uiteindelijk *for the benefit of the world*, waarmee De Roest zo treffend zijn boek afsluit?

Literatuur

- Barentsen, J. (2021). Embodiment, Identity Formation and Missional Leadership: Roots of Theory and Practice in Theological Education. *Acta Theologica*, Supplement 31: Integrating theory and praxis in theological education. (Forthcoming).
- Barentsen, J. (2011). *Emerging Leadership in the Pauline Mission: A Social Identity Perspective on Local Leadership Development in Corinth and Ephesus*. Vol. 168. Princeton Theological Monograph Series. Eugene, OR: Wipf & Stock.
- Handelingen* (47:4, 2020). Mannelijkheid en religie. Zie <https://handelingen.com/index.php/jaargangen/2020/325-2020-4-mannelijkheid-en-religie>, geraadpleegd op 19 januari 2021.
- Knowles, M.S., Holton, E.F. & Swanson, R.A. (2005). *The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development* (6e ed.). Amsterdam: Elsevier.
- Merriam, S.B. & Bierema, L.L. (2014). *Adult Learning: Linking Theory and Practice*. San Francisco, CA: Wiley.

Jack (prof.dr. J.) Barentsen is hoogleraar en vakgroepvoorzitter Praktische Theologie aan de Evangelische Theologische Faculteit in Leuven, België.
E jack.barentsen@etf.edu

PARTICIPATIEF ONDERZOEK MET BEHULP VAN *CHANGE LABORATORY*

VOORBEELD 1

Een grote dorpsgemeente ondervindt een manifest geworden crisis in de kerkgang, die gepaard gaat met motivatieverlies van de predikant, ontevreden kerkenraadsleden en kerkgangers, en een hoog motivatieverlies.

Onderzoekers brengen met behulp van een *change laboratory* (Yrjö Engeström) de processen in kaart om een kerkdienst vorm en inhoud te geven, door praktijkobservaties te doen en predikant/kerkenraadsleden en kerkgangers te interviewen. Enkele focusgroepen worden georganiseerd over de waarde en spirituele beleving van de kerkdienst en de motivatie om daaraan deel te nemen. De uitkomsten worden door de predikant/kerkenraadsleden, samen met de onderzoekers, geanalyseerd. Er wordt samen gezocht naar oorzaken. Waar komen we vandaan? Wie is bij de kerkdienst voor wat (kerkordelijk) verantwoordelijk? In wat voor omgeving werken we nu? Wat zijn we aan het doen? Hier wordt ook literatuur, eerder onderzoek op dit terrein, bij betrokken.

Het *change lab* legt bloot dat de predikant, kerkenraad en kerkgangers nauwelijks in gesprek zijn, langs elkaar heen leven en werken zonder op elkaar af te stemmen en zonder dat de kerkgan-ger op vorm en inhoud van de kerkdienst enige invloed heeft. Vanuit deze analyse komt het tot de ontwikkeling van een nieuwe invulling van de dialoog tussen kerkganger/kerkenraad/predikant, en worden liturgische en homiletische processen op een nieuwe leest geschoeid. De *case study* wordt vervolgens in meer gemeenten uitgevoerd, aangevuld met literatuurstudie, om te komen tot een vergelijkende analyse en theorievorming.

Henk de Roest



Niet zenden maar ontvangen

Met veel genoegen heb ik het boek van Henk de Roest gelezen waarin hij pleit voor samenwerkend onderzoek in de praktische theologie, waarbij onderzoeker en practicant gezamenlijk onderzoek verrichten. In deze bijdrage reageer ik met een methodologische doordenking, waarbij de focus ligt op de spanning tussen onderzoeker en practicant.

Praktisch-theologisch onderzoek doen betekent uit-der-aard: data verkrijgen vanuit de praktijk waarin de theologie zich bevindt, empirisch, in de ervaring. Dit mag uiteraard deductief zijn, waarbij hypothesen uit theorie zijn geformuleerd en daarna getoetst, of inductief, startend bij de praktijk zelf om een eerste theorie te genereren. Juist die laatste vorm is erg in trek bij studenten, is mijn ervaring.

Enerzijds komt dit doordat er weinig praktijktheorie voor handen is voor de huidige situatie in kerk en samenleving in ons land. Anderzijds ligt het kwalitatief onderzoek dat dit vervolgens entameert de studenten vaak goed, gezien hun pastorale interesse en vaardigheden. Hierbij is het onderscheid tussen onderzoek doen in de vorm van meestal een diepte-interview of het voeren van een pastoraal gesprek cruciaal. Hoewel de technieken dicht bij elkaar liggen is het doel dat men met het gesprek heeft wezenlijk anders. Ik kom hier aan het eind van dit artikel op terug, omdat het ook mijn visie bepaalt op samenwerkend onderzoeken.

Ik zal eerst enkele passages bespreken die mij zeer aanspreken in het werk van De Roest en

mij behulpzaam zijn bij mijn betoog over de methodologische doordenking van samenwerkend onderzoeken. Vervolgens kom ik tot een reactie op dit essentiële aspect van samenwerkend onderzoek, namelijk de verschillende rollen in deze methodiek. De spanning in de rollen tussen onderzoeker en practicant heeft daarbij mijn focus. Ik eindig vervolgens met aanbevelingen om hierop alert te zijn en te reflecteren. Mijn bijdrage kan worden beschouwd als een soort aanvulling op wat in het mooie boek reeds staat aangeduid.

Samenwerkend onderzoeken

In het eerste hoofdstuk beschrijft De Roest de aanleiding voor het samenwerkend onderzoeken. De mooie projecten die reeds gebeuren en waarbij werkers uit de praktijk intensief worden betrokken bij onderzoek, ontlokken de kreet '*we all benefit*'. Uiteraard is het plezierig dat onderzoeker en practicant beiden profijt hebben van de onderzoeksresultaten. Zeker in academische kringen is de valorisatie van onderzoek tegenwoordig bijna belangrijker dan goed gedegen zinvol onderzoek *an sich*.

Wanneer men in onderzoek meer samenwerkt met de praktijk is de kans groter dat het onderzoek ook werkelijk iets toevoegt of

< *Kijkrichting in het Groninger landschap*

bijdraagt aan de praktijk en de kennis hierover, en ik zal de laatste zijn dat niet te onderschrijven. Voor mij is echter nog belangrijker, dat de onderzoeker haar of zijn plicht serieus neemt zo betrouwbaar en valide mogelijk onderzoek te doen. Daarbij is het *doel* dus een ander dan de practicant voor ogen zal hebben.

Ook een niet gewenste uitkomst van wetenschappelijk onderzoek dient aan de praktijk gepresenteerd te worden. Met andere woorden, aan de uitkomsten worden geen concessies gedaan om de praktijk te plezieren. De interpretatie van resultaten en de consequenties die daaraan worden verbonden kan altijd weer overgelaten worden aan de praktijk, maar de data en analyse ervan op zich dienen zich te houden aan de regels van het formele spel.

Zo leer ik mijn studenten dat je zelfs met prachtige kwantitatieve analyses de lezer nog steeds op een verkeerd been zou kunnen zetten door schijnrelaties te benoemen en grafieken naar eigen wens vertekend af te beelden. In de media bijvoorbeeld doet men niets liever, want genuanceerde uitleg is niet *hot*; het moeten *oneliners* zijn die polariseren om aandacht in de media te krijgen. Dat je als onderzoeker verplicht bent hieraan een halt te roepen en je te beperken tot wat de data zeggen, is voor mij cruciaal in de normen voor een bekwaam onderzoeker. Ik denk dat al mijn studenten en promovendi deze mantra van mij herkennen. In de discussieparagraaf mogen ze dan uiteraard verder mijmeren over consequenties en hun eigen mening eraan toevoegen, maar het onderzoek dient zich aan de eigen standaard te houden.

Natuurlijk voegt de ‘tweede modus van kennis’¹ de transdisciplinaire variant van kennis-

ontwikkeling toe met een heterogene groep van practicanten die gezamenlijk in een bepaalde context naar een probleem kijken. En zeker, dat is in onze huidige tijd wezenlijk, omdat ingewikkelde problemen nu eenmaal niet een-dimensionaal onderzocht kunnen worden.

Maar wil men elkaar goed kunnen verstaan, in de zin van begrijpen, dan zal men eerst de eigen kennis tussen haakjes moeten plaatsen. Vaak bepaalt de eigen achtergrond en kennis ook de manier van kijken en soms zelfs mede wat men ziet. Dat kan wat men waarneemt ook vertekenen, zodat men bijvoorbeeld juist gaat zien wat men wil zien, vinden wat men zoekt, in plaats van open écht bekijken wat er is in de werkelijkheid.

Met andere woorden, men moet zicht krijgen op de bril waarmee men zelf zowel als de ander naar ‘dezelfde werkelijkheid’ – het object van onderzoek – kijkt, voor men kan samenwerken en samen het object kan onderzoeken. Ik kom hier op terug in de laatste paragraaf van dit artikel.

Typen van reflexiviteit

Wanneer de practicanten werkelijk worden beschouwd als medeonderzoekers, is het belangrijk te bekijken hoe de taal van de verschillende groepen hierin een rol speelt. Al lijkt het vaak op elkaar, het echte verstaan van elkaar is

- *Juist de respondent, of de practicant als niet-professionele onderzoeker, moet de ruimte krijgen zichzelf te leren articuleren in plaats van door de onderzoeker bekrachtigd, empowered, te worden*

soms nog een klus op zich. Zoals de onderzoeker wel kan horen wat de respondent zegt, is hem of haar echt begrijpen een grote opgave. In samenwerkend onderzoek creëren onderzoeker en practicant gezamenlijk het onderzoek en de resultaten, maar ook dan is de taal en het werkelijk begrijpen ervan geen sinecure.

In hoofdstuk 6 gaat De Roest hier op in met een voorbeeld van Nichols die met Aboriginal-gemeenschappen samenwerkt.² Zij benadrukt dat juist de respondent, of in ons geval de practicant als niet-professionele onderzoeker, de ruimte moet krijgen zichzelf te leren articuleren in plaats van door de onderzoeker bekrachtigd, *empowered*, te worden. Dit vraagt een nieuwe bewustwording en hernieuwde reflectie op en door het onderzoeksobject zelf, ook wanneer deze tevens onderzoekssubject is, zoals in het samenwerkend onderzoeken.

Nichols onderscheidt drie vormen van reflexiviteit, die ik hier graag wil aanvoeren.

- *Zelfreflexiviteit* is de eerste laag van reflectie: die kan worden beschouwd als het onderzoeken door de onderzoeker zelf welke vooronderstellingen, aannames en ideeën mee worden gebracht door hem of haar zelf.
- Ten tweede de *interpersoonlijke reflexiviteit*: dat evalueert de percepties van onderzoekers en onderzochten, en in ons geval de practicanten als co-onderzoekers, en bekijkt ze op de mogelijkheden echt samen te werken.
- De derde laag van reflexiviteit ligt in het *gezamenlijk reflecteren op het participeren* zelf: wie deed wanneer mee en wie wanneer niet en waarom.

Dit laatste is een lastig maar essentieel onderdeel bij samenwerkend onderzoeken, mede

omdat de rolverwisseling aan beide kanten moet gebeuren om de bril van de ander te kunnen zien, terwijl het ook helder mag zijn dat niet elke stap volledig door alle betrokkenen gezet kan worden (gelet op de eerdergenoemde verantwoording die de onderzoeker aan haar of zijn vak verschuldigd is).

Het voorlaatste is een uitpluizen van elkaars manier van kijken naar dezelfde werkelijkheid en kan volgen wanneer de zelfreflectie door beide partijen goed is gebeurd. Daar staat of valt het wel of niet goed kunnen onderzoeken volgens mij mee; met de zelfreflectie van de onderzoeker. Daarom wordt dat de focus in de laatste paragraaf.

Gefaseerd onderscheid tussen onderzoeker en practicant

Interessant is de beschrijving van de doelen die men aan het 'leren-door-onderzoeken' kan verbinden. In het boek van De Roest wordt dit geïllustreerd met een citaat van Engeström, dat mensen de uitdagingen en taken die zij tegenkomen in het leven, altijd zullen (her)interpreteren op hun eigen meervoudige, veranderlijke en vaak onvoorspelbare wijze.³ Zo zal de onderzoeker én de practicant ieder een eigen visie op de resultaten hebben. Ik wil vooral waarborgen dat de onderzoeker daarbij trouw blijft aan de mores van het vak.

Weten dat de belangen van betrokkenen verschillend zijn, kan ook helpen in het nadenken over fasegewijze participatie in het onderzoek door verschillende belanghebbenden. De Roest beschrijft hierbij het onderzoek van Van den Berg-Seifert, die juist bewust participanten een rol gaf in het onderzoek om daarmee hun stem

duidelijker te kunnen weergeven als onderzoeker, wat de participant – in dit geval een slachtoffer van seksueel misbruik – zelf niet voldoende zou kunnen of willen.⁴ Juist deze respondenten ook mee te laten helpen aan de analyse en interpretatie van de data, zorgde voor her-waardering van hun eigen inzet en daadkracht, hielp bij de betekenisgeving aan de data en gaf hun de mogelijkheid ook nee te zeggen tegen de interpretaties van de onderzoeker. Hiermee werd een nieuw perspectief toegevoegd dat de onderzoeker zelf niet had kunnen inbrengen, waardoor de betrouwbaarheid en relevantie van het onderzoek werd vergroot.

Opnieuw wil ik benadrukken dat het bewaken van de rol van de onderzoeker, en dus de beslissing wanneer wel en niet participanten te laten mee-onderzoeken, cruciaal is. Dat brengt mij bij het centrale punt van mijn betoog.

Inzoomen op de rol van de onderzoeker

De rol die de onderzoeker heeft, is cruciaal in de betrouwbaarheid en validiteit van de data die worden verzameld. Daarbij is het mijns inziens essentieel om te beseffen dat je rol als onderzoeker puur ontvankelijk is. Over de objectiviteit van onderzoek wordt veel geschreven en gediscussieerd, zoals ook in het boek van De Roest, en het voert te ver hierop dieper in te gaan. Het is een gedeelde overtuiging dat je met (wetenschappelijk) onderzoek zoveel mogelijk recht doet aan de praktijk die wordt onderzocht.

Bij kwalitatief onderzoek naar pastorale praktijken is de onderzoeker zelf het instrument en de belangrijkste schakel in het tot stand laten

- *Je mag wel een kijkrichting hebben, maar je bril mag niet bepalen wat je ziet*

komen van objectieve data. Daarom zal de onderzoeker zicht moeten hebben op haar of zijn eigen instrument:⁵

- a. Wie ben jij zelf, als persoon?
- b. Wie ben jij in je beroep, zoals: waartoe voel je je geroepen, wat is je eigen denominatie, wat is je doel?
- c. Wie ben jij in je context, zoals: het instituut waar je je aan verbindt, de samenleving waarin je leeft?

Op deze drie lagen dient zelfreflectie plaats te vinden om meer zicht te krijgen op welke ideeën en aannames je zelf hebt als onderzoeker. Want geen mens is een *tabula rasa*, dus ook de onderzoeker niet. Een gedegen reflectie op de eigen aannames, belangen, ervaringen en kijkrichting maakt helder wat allemaal kan vertekenen in je waarneming.

Als de onderzoeker hierover helder is naar zichzelf, kan zij of hij dit ook aan de ander uitleggen, zowel aan de co-onderzoeker of practisant als aan de respondent. Al deze 'zelfkennis' dien je namelijk bewust tussen haakjes te zetten om echt bij de ander te zijn zonder er een bepaalde sturing aan te willen geven. Je mag wel een kijkrichting hebben – sterker nog: die heb je altijd als persoon – maar je bril mag niet bepalen wat je ziet. Door echt open te kunnen waarnemen in het onderzoek kun je ook echt nieuwe dingen op het spoor komen.

Daarvoor is het van belang op deze drie lagen jezelf te kennen en je ervan bewust te zijn hoe dit impact kan hebben op je onderzoek.

Wanneer wordt samengewerkt met anderen, hetzij onderzoekers hetzij practicanten, kunnen de verschillende brillen naast elkaar worden gelegd en meegenomen in het doorspreken van de verschillende rollen in de verschillende fasen van het onderzoek. Dan blijft het transparant wat wanneer wordt ingebracht en blijft zuiver wat uit de data komt en wat gekleurd is door het instrument van de betrokkenen.

Dus essentieel is het om deze bril, dit instrumentarium helder in kaart te hebben alvorens data te verzamelen of te analyseren. Zelfreflectie van de onderzoeker gaat dus vooraf aan al het vervolg van samenwerking. Dat dit niet eenvoudig is, zeker wanneer de onderzoekers theologen zijn die vaak zelf een missie hebben, behoeft denk ik geen toelichting. Het adagium hierbij is: niet zenden maar ontvangen ...

Noten

- 1 Michael Gibbons, Camille Limoges en Peter Scott (2011), 'Revisiting Mode 2 at Noors Slott', *Prometheus* 29 (4), 365, geciteerd in De Roest, 20.
- 2 Ruth Nichols (2009), 'Research and Indigenous Participation: Critical Reflexive Methods', *International Journal of Social Research Methodology* 12 (2), 117, geciteerd in De Roest, 176.
- 3 Yrjö Engeström (2011), 'From Design Experiments to Formative Interventions', *Theory & Psychology* 21 (5), 599, geciteerd in De Roest, 140.
- 4 Christiane van den Berg-Seifert (2015). *Ik sta erbuiten – maar ik sta wel te kijken*. PhD-dissertatie PThU, Boeken Centrum. Geciteerd in De Roest, 260-2.
- 5 Zie bijv. Monique van Dijk-Groeneboer (2020), 'Who am I, the Religious Educator? Religion in the Formation of a Moral Compass', in: *Journal of Religious Education* 68: 191-200. doi: 10.1007/s40839-020-00106-6

Monique (dr. M.C.H.) van Dijk-Groeneboer is hoogleraar Religieuze Educatie en vice-decaan Onderwijs aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg.
E m.c.h.vandijk@tilburguniversity.edu

PARTICIPATIEF ONDERZOEK MET BEHULP VAN *CHANGE LABORATORY*

VOORBEELD 2

Een team van geestelijk verzorgers (GV'ers) ontdekt frictie in de samenwerking met de psychologen en maatschappelijk werkers van de instelling. Het wordt zichtbaar in uitingen van frustratie, klagen over beeldvorming en gebrek aan waardering ('ze zien ons niet', 'te weinig erkenning in wat wij voor mensen in de instelling kunnen betekenen', 'er wordt vrijwel nooit naar ons verwezen').

Onderzoekers brengen met een *change laboratory* (Yrjö Engeström) de processen in kaart om samenwerking vorm en inhoud te geven, door praktijkobservaties te doen en team GV'ers, psychologen, maatschappelijk werkers te interviewen. Enkele focusgroepen worden georganiseerd met bewoners/patiënten/cliënten over de waardering van geestelijke verzorging (begeleiding, vieringen) en de motivatie voor deelname. De uitkomsten worden door de teams samen met de onderzoekers, geanalyseerd. Er wordt samen gezocht naar oorzaken. Waar komen we in deze instelling vandaan? Hoe is de beeldvorming gegroeid? Wat weten we over de waardering van de GV?

Het onderzoek legt bloot dat de teams van GV'ers en de psychologen/maatschappelijk werkers meer gesprek behoeven ('wat kunnen wij voor elkaar betekenen') en dat de waardering door de bewoners/patiënten/cliënten voor elkaars expertise daarbij een rol zou moeten spelen. Vanuit deze analyse komt het tot de ontwikkeling van een nieuwe invulling van het gesprek tussen GV'ers en psychologen/maatschappelijk werkers. De *case study* wordt vervolgens met meer teams in instellingen uitgevoerd, aangevuld met literatuurstudie, om te komen tot een vergelijkende analyse en theorievorming.

Henk de Roest



Is ‘ontwerpen’ iets voor praktisch-theologen?

Praktisch-theologen willen niet alleen de onderwerpen en verschijnselen die zij bestuderen begrijpen, zij willen, dikwijls vanuit een sterke persoonlijke betrokkenheid bij hun onderwerp, die werkelijkheid helpen veranderen, verbeteren en vernieuwen. In wetenschappelijk onderzoek verdragen ‘begrijpen en ingrijpen’ elkaar vaak niet goed. Het onderzoek blijft te veel steken in begrijpen en interpreteren en de actie, toepassing en implementatie blijven beperkt tot de nabeschouwing en de plichtmatige *‘future research questions’*.

Hierin staan praktisch-theologen niet alleen. In de onderwijswetenschap (Stijnen, Martens & Dieleman 2009, 219), managementwetenschappen (Van Aken 2012, 3) en bestuurskunde kent men hetzelfde probleem. In al deze praktijkgerichte wetenschappen wordt veel verwacht van meer en betere co-creatie tussen onderzoekers, die de theorieën en concepten kennen, ontwikkelen en bediscussiëren, en ‘*practitioners*’, die in de complexe praktijk zoeken naar oplossingen en niet zitten te wachten op ‘algemeen geldende’ oplossingen.

De Roest stelt in zijn boek *Collaborative Practical Theology* dat onderzoek, waaronder praktisch-theologisch onderzoek, relevant moet zijn voor actuele maatschappelijke kwesties en voor een brede groep betrokken professionals. Daarvoor moet de praktische theologie afdalen uit de ivoren toren van de beschrijvende,

beschouwende en verklarende studies over in cultuur ingebedde ervaringen, geloofsovertuigingen en waarden en de stap zetten naar de (kerkelijke) praktijk.

Heel genuanceerd stelt De Roest dat de praktische theologie zowel ‘*practice-oriented*’ als ‘*theory-driven*’ moet zijn en dat samenwerking tussen onderzoekers en professionals in beide oriëntaties zinvol is. Om die samenwerking te ondersteunen reikt hij in zijn boek een groot aantal kwalitatieve methoden en technieken aan. Parallel daaraan wees hij in het ‘Literatuurbericht Praktische Theologie 2017-2019’ (website Handelingen.com) op het opkomen van onderzoeksmethoden als auto-etnografie, *journaling*, *recovery-memoirs*, workshops, kunstzinnige en creatieve schrijfmethoden en collaboratieve of participatieve methoden zoals groepsdiscussies, aan als een trend in het praktisch-theologische onderzoek. Het is echter de vraag of deze trend naar meer kleinschalige

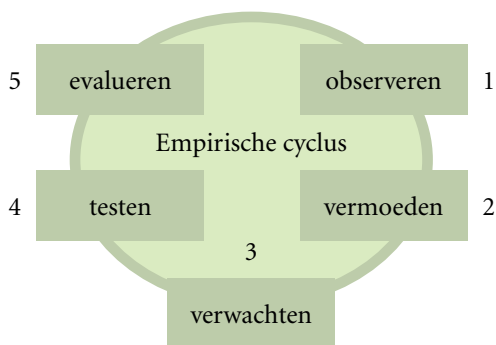
< *Jacobuskerk (14e eeuw), Zeerijp*

n=1 macrostudies de praktijkrelevantie van de praktische theologie versterkt. Theoriegericht onderzoek levert te vaak resultaten op die te algemeen zijn om praktisch relevant te zijn en de nieuwe-trend-praktijkgerichte-studies leveren uitkomsten op die te specifiek zijn om praktisch relevant te zijn.

De Roest plaatst beide oriëntaties naast elkaar als eigenstandige vormen van wetenschapsbeoefening, die elkaar inspireren. Onderbelicht blijft dat deze twee oriëntaties elkaar niet zomaar inspireren. Zij hanteren verschillende methodologische uitgangspunten en spelregels.

Empirische cyclus

Als theoriegerichte onderzoekers empirische methoden hanteren, passen zij al generaties lang de empirische cyclus toe als methodologische grondvorm (De Groot 1961). Deze cyclus wordt ingezet om met behulp van kwantitatieve en kwalitatieve methoden algemeen geldige kennis te ontwikkelen die theoretisch, nomothetisch kan worden ingepast in de al bestaande kennisbasis.

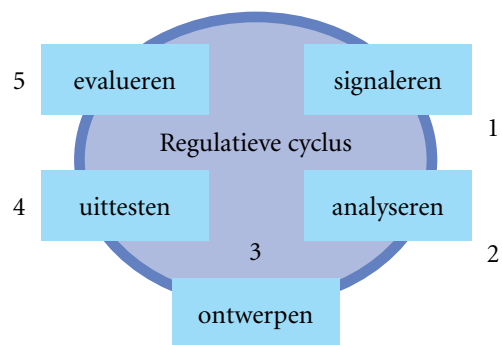


De cyclus start veelal met een vraag uit nieuwsgierigheid (observatie): hoe zit dit of hoe werkt dat? Vervolgens worden vanuit bestaande theorie vermoedens en verwachtingen geformuleerd, die met behulp van kwantitatieve en kwalitatieve methoden worden getoetst. De uitkomsten daarvan falsifiëren de verwachtingen wel of niet.

De kennisproducten zijn: theorieën, concepten, modellen en inzichten die helpen om aspecten van complexe verschijnselen en mogelijke oorzaken van geconstateerde problemen beter te begrijpen.

Regulatieve cyclus

Voor praktijkgericht onderzoek is de regulatieve cyclus ontwikkeld (Van Strien 1986). Deze cyclus is ontwikkeld om onderzoekers en professionals, die in hun dagelijkse praktijk als psycholoog, bedrijfskundige, onderwijskundige, praktisch-theoloog (predikant, geestelijk verzorger of docent) in concrete, vaak complexe situaties adviezen moeten geven, interventies moeten initiëren of cursussen ontwikkelen,



Figuur 1. Empirische en regulatieve cyclus

de weg te wijzen naar wetenschappelijk verantwoord handelen. Wie praktische problemen moet oplossen heeft vaak niet veel aan algemene of geval-specifieke theorieën.

De regulatieve cyclus start in een probleemkluwen. Praktijkproblemen zijn zelden eenduidig.

- De kluwen wordt ontrafeld in de diagnosefase. Daarin gaat de onderzoeker de 'omweg van de wetenschap': waar lijkt dit specifieke geval op, van welke familie is dit er één? Daaruit volgt een probleemformulering.
- Vervolgens worden oorzaken van het probleem nader onderzocht. Daarvoor kunnen dezelfde kwantitatieve en kwalitatieve methoden worden ingezet die ook in de empirische cyclus worden gebruikt. De probleemstelling bepaalt welke methoden gebruikt moeten worden.
- Daarna komt de vraag aan de orde welke oplossingen in vergelijkbare situaties zijn toegepast en wat daarvan de voor- en nadelen zijn (de tweede omweg van de wetenschap).
- De mogelijke oplossingen worden vervolgens vergeleken en tegen elkaar afgewogen en voor de best passende oplossing wordt een plan van aanpak opgesteld en ingevoerd.

In al deze stappen wordt samengewerkt met betrokkenen.

Door bij een praktijkprobleem te beginnen, enkele keren de 'omweg van de wetenschap' te volgen en toe te werken naar een best passende oplossing, helpt de regulatieve cyclus de professional om wetenschappelijk en praktisch relevant in te grijpen. De uitkomsten van theoriegericht onderzoek worden serieus genomen.

Maar de kans is nog altijd groot dat de praktijkrelevantie van de wetenschap als geheel er niet op vooruit gaat.

'Design science research'-benadering

In mijn eigen vakgebied – managementwetenschappen – is de regulatieve cyclus al spoedig na de introductie door Van Strien, breed opgepakt en toegepast. Deze benadering werd vanwege de gerichtheid op '*problem solving*' snel herkend als een welkom alternatief voor de empirische cyclus. De hinderlijke vraag naar het nut van de wetenschap voor de praktijk kon er (enigszins) mee worden gepareerd. Niettemin bleef de beperkte bijdrage vanuit $n=1$ *problem solving studies* aan $n=k$ *theorieontwikkeling* een zwak punt.

Voortbouwend op de regulatieve cyclus en de ontwerpmethoden die al langer in de technische wetenschappen werden toegepast, is vervolgens de '*design science research*'-benadering (DSR) ontwikkeld. Inmiddels heeft deze aanpak ook buiten de management- en techniekdisciplines ingang gevonden, van studentenleerprojecten tot en met PhD-studies. Het beoogde resultaat van dit type onderzoek is nuttige, bruikbare, praktisch toepasbare kennis.

De basiselementen van DSR zijn:

1. praktijkprobleem
2. contextualiseren van $n=k$ *algemeen geldige inzichten* naar een $n=1$ *probleemcontext* (*casestudy*)
3. hoogwaardig kwalitatief en kwantitatief onderzoek
4. uit het onderzoek afleiden van een programma van eisen voor de beoogde oplossing
5. creatief ontwerpen van passende oplossingen

6. testen van oplossingen tegenover elkaar
7. op gang brengen van de invoering van de gekozen probleemoplossing
8. veralgemeniseren van het $n=1$ *probleem* naar algemeen geldige $n=k$ *kennis*

De ontwerpbenadering: probleem- én oplossingsgericht

De DSR-benadering zou ook interessant kunnen zijn voor onderzoekers, studenten en professionals in het praktisch-theologische werkveld, juist omdat het verbeteren en vernieuwen van hun al dan niet kerkelijke praktijken hen zeer ter harte gaat.

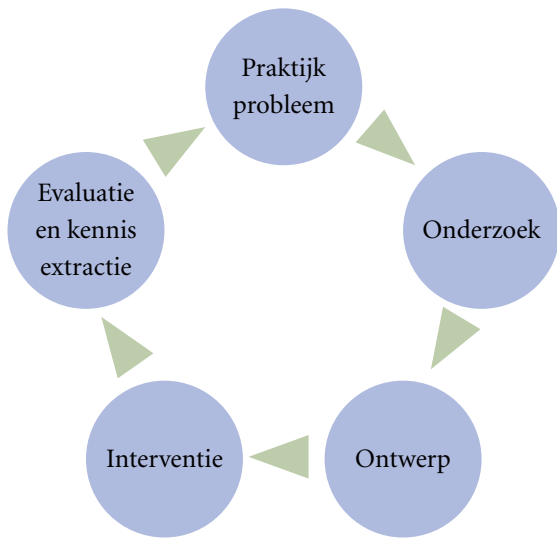
Hoewel de ontwerpbenadering enigszins varieert per disciplinaire context waarbinnen deze is ontwikkeld en wordt toegepast, heeft zij enkele typerende kenmerken.

- *Probleemgestuurd.* Het probleem dat centraal staat in een ontwerponderzoek is een ‘echt’ vraagstuk van ‘echte’ mensen in een complexe omgeving (Van Aken 2004). Dat kan een uniek probleem zijn in één enkele organisatie, maar is doorgaans een klasse van problemen die zich in meerdere organisaties voordoet. Denk bijvoorbeeld aan het moeten sluiten van een specifiek monumentaal kerkgebouw of het moeten ontwikkelen van een algemene aanpak voor het afstoten van overtollige kerkgebouwen.
- *Ontwerpgericht.* In DSR wordt een ‘ontwerp’ ontwikkeld. Onder een ontwerp wordt verstaan een ‘instrument’: een model, aanpak, werkwijze, curriculumopzet o.i.d., waarmee bestaande organisatorische systemen en situaties worden veranderd en betere resultaten

worden bereikt (Romme 2003). In kerkelijke context kan een ontwerp zijn: een catechese-model voor jonge ouders, een gespreksmodel voor boeren die door de stikstofcrisis in problemen komen, een training voor pastoraal bezoekers rond het thema ‘eenzaamheid’, een systeem om interactie te bevorderen met mensen die online kerkdiensten ‘bezoeken’.

- *Alternatieve oplossingen die worden getest.* Er zijn maar weinig problemen waar slechts één oplossing voor mogelijk is. De ontwerpbenadering stuurt erop aan dat er meerdere mogelijke oplossingen worden ontwikkeld. Deze worden kritisch vergeleken en getest op bruikbaarheid (Alturki et al. 2011). Bij testen kan worden gedacht aan pilot- of proeftuinprojecten, scenariotesten en simulaties. Testen betekent: in één of meer gevallen uitproberen, de resultaten meten en vervolgens daarvan leren voor een volgende toepassing. Als concrete toepassing niet mogelijk is, kan het ontwerp door betrokkenen en/of deskundigen worden beoordeeld op bruikbaarheid.
- *Contextualiseren en de-contextualiseren.* In DSR wordt bij de start van het onderzoek de relevante, reeds bestaande algemeen geldige kennis ‘vertaald’ naar de context van het probleem dat wordt bestudeerd. Aan het eind van het onderzoek wordt de weg terug gegaan en worden de uitkomsten gecommuniceerd en geëvalueerd met vakgenoten en het wetenschappelijk forum (Dresch et al. 2015; Van Aken 2011; Heusinkveld & Reijers 2009).

DSR heeft met benaderingen zoals actieonderzoek gemeen dat onderzoekers en professionals in teamverband kunnen werken en dat er (veel)



Figuur 2: Basisschema ontwerpcyclus

gecommuniceerd wordt met *stakeholders*. Er zijn ook verschillen met actieonderzoek (AR):

- AR heeft een duidelijke emancipatoire invalshoek (iedereen is kundig en is politiek gelijk); bij DSR overheerst de expert-aanpak ('ontwerper' staat boven de leek).
- In AR ligt de nadruk op *trial & error* (doorgaan totdat je tevreden bent); bij DSR overheerst de ontwerpaanpak (meer uitdenken, meteen het juiste doen).
- AR komt voort uit de sociale wetenschappen (Lewin); DSR uit de technische wetenschappen (Simon).
- In DSR worden de stappen meer geïnstrumentaliseerd dan in AR, hetgeen hulpmiddelen oplevert voor de onderzoekers.

Het ontwerpgerichte wetenschappelijke onderzoek doorloopt de fasen van de regulatieve cyclus. Het onderzoek start in een concreet, complex praktijkprobleem. Dat probleem

wordt ontrafeld en er worden onderzoeksvragen geformuleerd die beantwoord moeten worden om te komen tot een heldere diagnose en een programma van eisen voor de mogelijke oplossingen. Deze mogelijke oplossingen worden tegen elkaar afgewogen en getest en de best passende wordt verder gedetailleerd en uitgewerkt. Daartoe wordt een interventieplan ontwikkeld en uitgevoerd. Vervolgens wordt het onderzoeksproces geëvalueerd en de meer algemeen geldige kennis geformuleerd. Eventueel nieuwe of nog niet opgeloste probleemaspecten kunnen aanleiding zijn voor vervolgonderzoek.

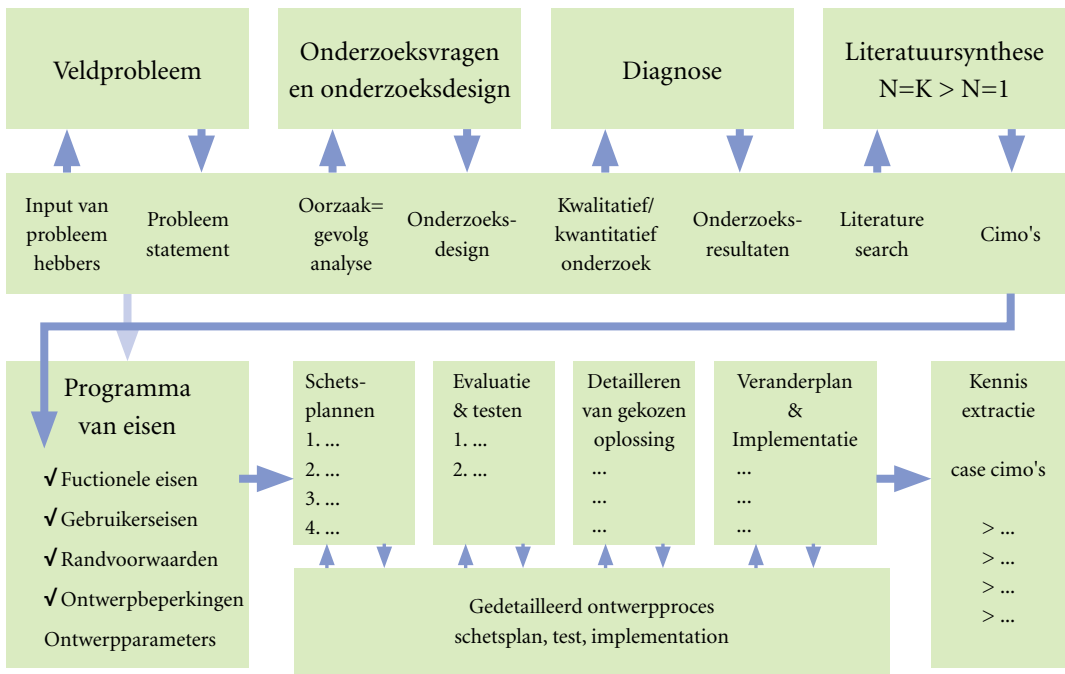
Dresch et al. (2015) hebben beschreven hoe de basisvorm van de ontwerpcyclus in de afgelopen jaren is ontwikkeld van een technische methode tot een algemeen toepasbare methodologie.

In figuur 2 is het karakteristieke DSR-model weergegeven dat vervolgens in figuur 3 (p. 44) is uitgewerkt in een gedetailleerd stappenplan.

Veldprobleem: symptomen en problemen

Het onderzoek begint met een probleem, doorgaans van professionals die op zoek zijn naar nieuwe wegen in een specifieke situatie waar zij in de praktijk mee worden geconfronteerd. Het onderzoek kan ook starten bij onderzoekers die constateren dat hun bestaande kennis tekortschiet voor het oplossen van een bepaalde probleemsituatie.

Bij de start moet worden vastgesteld dat het veldprobleem belangrijk genoeg is om er een onderzoek naar te doen. Is er nog geen oplossing voor het unieke probleem of voor de klasse van problemen en zal het onderzoek bijdragen



Figuur 3. Stappen in ontwerponderzoek

aan het betreffende kennisdomein?

De probleemformulering steunt bij voorkeur op feiten en constatering. 'Iets' gaat niet goed of niet zoals verwacht en gehoopt, er zijn geen oplossingen voor, of de beschikbare oplossingen werken niet of onvoldoende.

Fictief voorbeeld van DSR-onderzoek in de praktische theologie

Elementen hiervan ontleen ik aan het onderzoek dat ik heb uitgevoerd naar de arbeidsmotivatie en -satisfactie van predikanten (Keizer 1988). Dat onderzoek is destijds weliswaar niet volgens DSR-principes uitgevoerd, maar ik kan de DSR-stappen er wel mee illustreren.

Kerkelijke gemeenten en parochies worden geografisch groter en demografisch kleiner en ouder. Kerkgebouwen worden afgestoten, de bestuurskracht staat onder druk, financiële mogelijkheden nemen af, gezocht wordt naar verdere schaalvergroting en meer oecumenische samenwerking, het wordt steeds moeilijker om betrokkenheid van gemeenteleden in stand te houden.

De gevolgen doen zich gelden. Pastores constateren in collegiale bijeenkomsten: ziekteverzuim, klachten over toenemende werkdruk, burn-out-gevallen, moeizame kerken- of parochieraadsvergaderingen, vermoeidheid, onzekerheid over de eigen

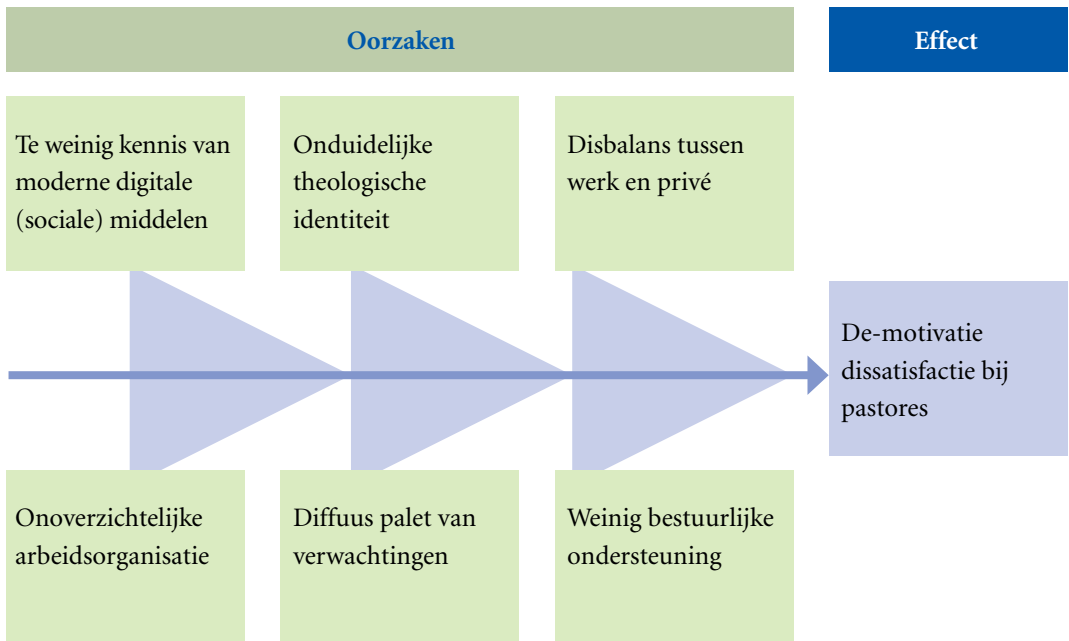
theologische beroepsrol, 'veel uitvaarten en weinig huwelijken en doopvieringen', te weinig vrijwilligers, kerkverlaters.

Als startpunt van het DSR-onderzoek wordt voor de complexe situatie een 'intuïtieve diagnose' opgesteld. De bedoeling is om de relevantie van het veronderstelde probleem te checken en een beeld te krijgen van belangrijke aspecten.

De onderzoeker oriënteert zich via gesprekken met betrokkenen over de aard en ernst van de veronderstelde problematiek en gaat na wat anderen al over de geconstateerde symptomen en mogelijk daarachter liggende oorzaken hebben gepubliceerd.

Een oorzaak-gevolg-analyse in de vorm van een 'visgraat-' of Ishikawa-diagram kan helpen om een eerste ordening te maken (figuur 4).

Doorgaand op het bovengenoemde voorbeeld, zou de eerste ordening er als volgt uit kunnen zien:



Figuur 4. Voorbeeld van visgraat- of Ishikawa-diagram

Probleemformulering:

Geografische schaalvergroting leidt steeds meer tot een disbalans tussen wat pastores beroepsmatig moeten doen en wat zij als theologisch professional graag zouden willen doen.

Onderzoeksvragen en -design

Nadat het veldprobleem is geformuleerd, wordt de 'intuïtieve' diagnose besproken en verder onderbouwd en de kennis van het probleemveld vergroot. De te gebruiken onderzoeksmethode wordt uitgewerkt, doorgaans als vorm van empirisch onderzoek.

Er wordt onderscheid gemaakt tussen diagnostische vragen die beantwoord moeten worden om de bestaande situatie te analyseren en ontwerp vragen die vooruitgrijpen op het soort oplossing dat uiteindelijk ontwikkeld moet worden. Diagnostische vragen focussen op de aard, ernst en verbeterbaarheid van de probleemsituatie. Vragen als: uit welke feiten en omstandigheden blijkt de ernst van het probleem, wat zien de betrokkenen als oorzaken en gevolgen, wat hebben betrokkenen zelf in hun concrete situatie gedaan om de situatie te verbeteren, wat werkte wel en wat werkte niet en hoe tevreden en ontevreden zijn betrokkenen met wat tot nu toe is gedaan en geprobeerd?

Ontwerp vragen zijn gericht op het vormen van een beeld van de eisen waaraan een oplossing moet voldoen en van de condities waaronder deze effectief moet zijn. In dit type onderzoeksvragen wordt gepeild wat de betrokkenen zien als verbetermogelijkheden, wat hun verwachtingen zijn, hun behoeften en welke eisen zij stellen aan een effectieve oplossing.

In deze fase van de ontwerpcyclus worden ook de methodologische keuzen gemaakt voor de wijze waarop data worden verzameld en geanalyseerd. Daarbij kan voor een kwantitatieve, kwalitatieve of hybride benadering worden gekozen.

In deze categorie vragen past ook een verdiepende literatuurstudie waarin de theorieën,

concepten en modellen worden verzameld die door andere onderzoekers reeds zijn ontwikkeld voor de concrete probleemsituatie.

Doordenkend over het bovengenoemde predikantenonderzoek kan ik mij onderzoeksvragen voorstellen als:

Diagnostische onderzoeksvragen:

- Wat zegt de literatuur over symptomen en effecten van (dis)balans tussen 'moeten' en 'willen' bij professionals in het algemeen en predikanten in het bijzonder?
- Hoe ervaren predikanten hun werksituatie? Wat (de)motiveert hen en wat geeft hen (dis)satisfactie? Is er verschil tussen oudere en jongere predikanten? En tussen mannelijke en vrouwelijke predikanten? Is er verschil tussen meer 'behoudende' en meer 'moderne' predikanten?
- Wat zijn symptomen van disbalans?
- Hoe lossen predikanten ervaren vormen van disbalans op?
- Hoe worden predikanten nu voorbereid op het ontwikkelen van een passende balans in de beroepspraktijk? Welke vormen van ondersteuning en begeleiding zijn er en voldoen die aan de behoeften?

Ontwerpende onderzoeksvragen:

- Wat zijn de 'best practices' (bijv. in andere beroepsgroepen)?
- Op welke veranderingen en verbeteringen hopen predikanten?
- Aan welke eisen moeten verbeteringen voldoen?

Hoe sterk zal de weerstand zijn tegen het veranderen van het bestaande gedrag dat met het

veldprobleem is verweven: komt het bestaande gedrag voort uit (sterke) overtuigingen, rationele overwegingen, of 'go-with-the-flow'?

Diagnose: empirisch onderzoek

In de diagnosefase wordt de probleemsituatie in z'n context grondig onderzocht via interviews, vragenlijsten en analyses van beschikbare en/of verzamelde feiten en gegevens, uitmondend in een program van eisen voor de oplossing (het ontwerp). Op basis van de onderzoeksresultaten kan de intuïtieve diagnose worden omgewerkt tot een meer definitieve diagnose.

In de empirische cyclus wordt op dit punt het onderzoek afgesloten met conclusies, discussie en aanbevelingen voor de praktijk. In de DSR-aanpak vormen de uitkomsten van het empirische onderzoek input voor het ontwikkelen en toepassen van een bruikbare oplossing. Dat wat het onderzoek praktisch relevant maakt komt nog.

Literatuursynthese: CIMO's

De verdiepende literatuurstudie is bedoeld om verder zicht te krijgen op wat in het vakgebied reeds bekend is over het probleem. De uitkomsten van deze studie kunnen leiden tot aanvullingen op de intuïtieve diagnose.

Voor het betrekken van de externe literatuur (de 'kerntheorieën') bij het ontwerpproces kent de DSR-aanpak 'ontwerpstellingen' of CIMO-redeneerketens: voor dit probleem-in-z'n-specifieke-Context, is het nuttig om deze *Interventie* toe te passen, omdat door deze *Mechanismen* de volgende *Outcomes* worden gegenereerd' (Denyer et al. 2008; Tanskanen et al. 2017). Doorgaans wordt een heel aantal CIMO's geformuleerd, afhankelijk van de uitgebreidheid van de relevante externe literatuur over het onderwerp van studie. In tabel 1 en 2 geef ik twee voorbeelden van CIMO's in lijn met het bovengenoemde predikantenonderzoek.

CIMO: relatie tussen predikant en geografisch gespreide gemeente	
<i>Context</i>	Er wordt een samenwerkingsverband tussen gemeenten tot stand gebracht en voor dit samenwerkingsverband wordt één predikant aangesteld.
<i>Interventie</i>	Bevorderen dat er één centraal bestuur/kerkenraad wordt gevormd waarmee de predikant 'contract'-afspraken kan maken over taken en tijdsbesteding.
<i>Mechanisme</i>	In het geval er geen centraal bestuursorgaan is maar meerdere gelijkwaardige lokale kerkenraden, zal de predikant in tijdsbestedingsproblemen komen met name door onevenredig veel werk- en bestuurlijk overleg.
<i>Uitkomst</i>	Voor de predikant een duidelijk aanspreekpunt; beheersbare tijdsbesteding.

Tabel 1. CIMO-voorbeeld 1

CIMO: relatie tussen predikant en geografisch gespreide gemeente

<i>Context</i>	Een samenwerkingsverband van verschillende gemeenten stelt een (praktisch-) theologisch ‘modern’ georiënteerde predikant aan.
<i>Interventie</i>	Bevorderen dat er één centraal bestuur/kerkenraad wordt gevormd waarmee afspraken worden gemaakt; zorg voor persoonlijke reflectiemomenten en coaching.
<i>Mechanisme</i>	Modern-georiënteerde predikanten hebben een minder duidelijk professioneel zelfbeeld. Lopen meer risico op problemen als burn-out.
<i>Uitkomst</i>	Voor de predikant de ruimte om met betrokkenen ideeën en ervaringen door te spreken, samen doelen te stellen en resultaten te evalueren.

Tabel 2. CIMO-voorbeeld 2

Onderzoeksresultaten: Programma-van-Eisen

Om de brug te slaan tussen antwoorden op de geformuleerde diagnostische en ontwerp-onderzoeksvragen en de beoogde probleemoplossing, is in DSR een Programma-van-Eisen opgenomen met vier standaardelementen.

De functionele eisen worden meestal afgeleid vanuit de probleembeschrijving en de literatuur over het probleem. De gebruikerseisen komen naar voren uit het empirische onderzoek. De randvoorwaarden worden afgeleid uit de standaarden die gelden voor de situatie waarin het probleem zich voordoet. En de ontwerpbeperkingen worden door de leiding van de betrokken organisatie gesteld.

Ontwerpen: van schets naar implementatieplan

Met de CIMO's en het Programma-van-Eisen in de hand wordt uitgezocht welke oplossing het meest voldoet. Bij oplossingen kan worden gedacht aan: een professionele reflectie- of supervisiemethode, een werkmodel voor rouwbegeleiding, een selectiemethode voor beroepingswerk, een besturingsmodel voor kerkenraden, een cursus- of curriculumopzet voor interreligieuze dialoog.

Betrokkenen bepalen of in de oplossing de nadruk moet liggen op structurele maatregelen (organisatiestructuur, (ict-)systemen, procedures, protocollen, afspraken), cognitieve interventies (gedragsverandering door adequate training, coaching, reflectie, feedback) of op culturele veranderingen (collectieve ambitie, missie, doelstellingen, organisatorische spelregels).

Ontwerpeisen	
<i>Functionele eisen</i>	Wat moet het ontwerp 'doen'? Bijvoorbeeld: • Heldere afspraken helpen maken • Ruimte laten voor professionele ontplooiing • Voorkomen van overbelasting/burn-out
<i>Gebruikerseisen</i>	Welke eisen stellen de (beoogde) gebruikers of ontvangers aan het ontwerp? Bijvoorbeeld: • Eigen professionele doelen kunnen stellen • Tijd voor overleg met collega's buiten het samenwerkingsverband • 'Contract'-afspraken over taken en verantwoordelijkheden met evaluatiemomenten
<i>Randvoorwaarden</i>	Aan welke niet-onderhandelbare eisen moet het ontwerp voldoen? Juridische en institutionele wet- en regelgeving (kerkordelijke regelingen), beroepsethische standaarden? Bijvoorbeeld: • Regels over arbeidsvoorwaarden, o.a. studieverlof in acht nemen • Bindende financiële afspraken tussen de samenwerkende gemeente
<i>Ontwerpbeperkingen</i>	Welke eisen stelt de organisatie? Bijvoorbeeld: • Predikant woont in pastorie te X. • Predikant gaat jaarlijks voor in 32 diensten, die door de centrale kerkenraad worden verdeeld tussen de gemeenten.

Tabel 3. Voorbeeld Programma-van-Eisen

Voorbeelden van mogelijke oplossingen in het voorbeeld van het predikantenonderzoek geef ik in tabel 4 (p. 50).

Testen: intern en extern toetsen

In de DSR-benadering worden oplossingsopties tegen elkaar getoetst op compleetheid, gedegenheid en uitvoerbaarheid.

In een *interne toets* beoordeelt het ontwerp-

team zelf de mogelijke oplossingen kritisch op aspecten als: voldoen aan het programma-van-eisen, originaliteit, haalbaarheid, impact, efficiëntie, aansluiting bij strategie en cultuur van de organisatie en mate waarin de oplossing aan beoogde gebruikers kan worden gedemonstreerd of gevisualiseerd.

In een *externe toets* worden de oplossingen aan het forum van de beoogde gebruikers

Culturele oplossingen		Structurele oplossingen	
Bottom-up	Top-down	Bottom-up	Top-down
Bij de start van een predikant maken kerkenraad/kerkenraden samen met predikant afspraken over te hanteren spelregels.	Voorafgaand aan werkverband met predikant maakt kerkenraad intern afspraken over te volgen spelregels. Predikant kan in beroepingsproces hierop reageren.	Bij de start van samenwerking wordt de organisatie vastgelegd: taakverdeling, coördinatie, financiën, tijdsbesteding, begeleiding.	Vooraf wordt de organisatiestructuur vastgelegd over taken en verantwoordelijkheden. Predikant kan in beroepingsproces kennis nemen van de afspraken.

Tabel 4. Voorbeeld van mogelijke oplossingen

gepresenteerd. Soms is het mogelijk om een pilot-test of proeftuinproject (*beta-test*) te doen. Is dat praktisch onmogelijk, dan ligt een *alpha-test* voor de hand: presentatie van de geselecteerde ontwerpen aan beoogde externe gebruikers gevolgd door discussie en beoordeling.

In het geval van de voorbeelden van mogelijke oplossingen in het predikantenonderzoek zouden de oplossingen kunnen worden besproken binnen de betrokken gemeenten, in een focusgroep van predikanten die reeds werkzaam zijn in samenwerkende gemeenten, in een kring van kerkenraadsleden van samenwerkende gemeenten, met classispredikanten, praktisch-theologische experts.

Implementeren van de oplossing en evaluatie en kennisextractie

In de laatste fasen volgt de DSR-cyclus de stappen die in veranderingsprocessen gebruikelijk zijn. De gekozen oplossing vraagt om een praktische uitwerking: er wordt een implementatieplan ontwikkeld en uitgevoerd. Niets is moeilijker dan het veranderen van cognities en gedrag. Hoe uitdagend dat is, bleek al uit de geformuleerde onderzoeksvragen.

De DSR-methodologie komt voort uit de manier waarop een ingenieur een probleem

- *Praktisch-theologen zouden zichzelf kunnen zien als de ingenieurs van de kerkelijke praktijk*

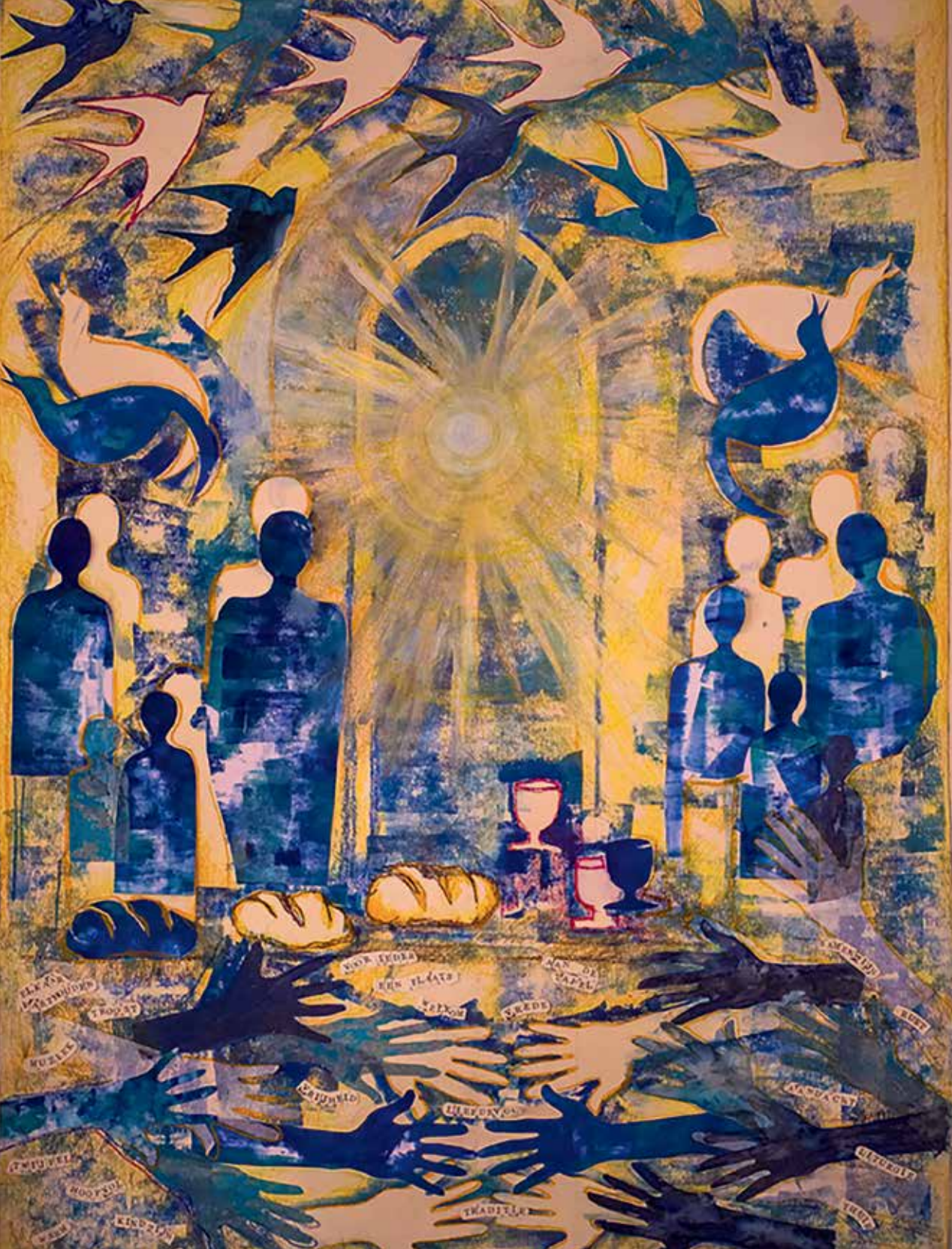
waar hij mee wordt geconfronteerd bekijkt en aanpakt. Hij stelt zichzelf vragen. Diagnose-vragen zoals: wat is hier het probleem, wiens probleem is het, wat zijn de symptomen, wat is al geprobeerd om het op te lossen, waarom heeft dat niet gewerkt? Vakinhoudelijke vragen als: wat heeft mijn vakgebied over dit probleem te bieden? En ontwerp vragen als: welke aanpak of oplossing zou in dit geval kunnen werken, kan ik meten of dat werkt?

Praktisch-theologen zouden zichzelf kunnen zien als de ingenieurs van de kerkelijke praktijk.

Literatuur

- Aken, J.E. van (2004). Management Research based on the paradigm of the design sciences: the quest for field-tested and grounded technological rules. *Journal of Management Studies* 41 (2): 219-246.
- Aken, J.E. van (2011). Ontwerpgericht wetenschappelijk onderzoek. Hoofdstuk 2 in: Aken, J.E. van & Andriessen, D., *Handboek ontwerpgericht wetenschappelijk onderzoek*, Amsterdam: Boom.
- Aken, J.E. van (2012). *Het ontwerpen van sociale systemen: de ingenieur in Wonderland*. Technische Universiteit Eindhoven.
- Alturki, A., Gable, G.G. & Bandara, W. (2011). A design science research roadmap. *DESRIST*. Milwaukee: Springer.
- Bakker, A. (2018). *Design Research in Education: A Practical Guide for Early Career Researchers*. London/New York: Routledge.
- Burg, J.C. van (2011). Kwaliteitscriteria voor ontwerpgericht wetenschappelijk onderzoek. Hoofdstuk 9 in: Aken, J.E. van & Andriessen, D. (eds.), *Handboek ontwerpgericht wetenschappelijk onderzoek: Wetenschap met effect*, 146-164. Amsterdam: Boom Lemma.
- Burg, J.C. van, Jager, S. de, Reymen, I.M.M.J. & Cloodt, M.M.A.H. (2012). Design principles for corporate venture transition processes in established technology firms. *R&D Management* 42 (5): 455-472.
- Denyer, D., Tranfield, D. & Aken, J.E. van. (2008). Developing design propositions through research synthesis. *Organization Studies*, 29 (3): 393-415.
- Dresch, A., Lacerda, D.P. & Antunes, J.A.V. (2015). *Design Science Research: A method for science and technology advancement*. Milwaukee: Springer.
- Faasse, P., Elzakker, I. van, Diederer, P. (2020). *Kennis, kunde, beleidskeuzes*. Den Haag: Rathenau Instituut.
- Groot, A.D. de. (1961). *Methodologie*. Den Haag: Mouton.
- Heusinkveld S, Reijers, H.A. (2009). Reflections on a Reflective Cycle: Building Legitimacy in Design Knowledge Development. *Organization Studies* 30 (8): 865-886.
- Keizer, J.A. (1988). *Aan tijd gebonden*. Den Haag: Boeken-centrum.
- Plomp, T. & Nieveen, N. (2007). *An Introduction to Educational Design Research*. Enschede: SLO.
- Roest, H.P. de (2020). Literatuurbericht Praktische Theologie 2017-2019. <https://handelingen.com/index.php/literatuurberichten/313-literatuurbericht-praktische-theologie-2017-2019-henk-de-roest>
- Roest, H.P. de (2019). *Collaborative Practical Theology: Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*. Leiden: Brill.
- Romme, A.G.L. (2003). Making a difference: organization as design. *Organization Sciences* 14 (5): 558-573.
- Simon, H. (1969). *The Sciences of the Artificial*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Stijnen, S., Martens, R. & Dieleman, A. (2009). De moeilijke weg naar praktijkrelevant onderwijsonderzoek. *TVHO* 27(4), 219-237.
- Strien, P.J. van (1986). *Praktijk als wetenschap: Methodologie van het sociaal-wetenschappelijk handelen*. Assen: Van Gorcum.
- Strien, P.J. van (1997). Towards a methodology of psychological practice: The regulative cycle'. *Theory & Psychology* 7 (5): 683-700.
- Tanskanen, K., Aholab, T., Aminoff, A., Braggd, J., Kaipia, R. & Kauppid, K. (2017). Towards evidence-based management of external resources: Developing design propositions and future research avenues through research synthesis. *Research Policy* 46 (6): 1087-1105.
- Zeiner, A. (2019). The Responsibility of Design: Adopting a Futures-Oriented Mindset to Support a More Responsible Design Practice. *Journal of Design and Creative Technologies*. <https://designcreativetech.utexas.edu/2019-journal-design-creative-technologies>.

Jimme (dr. J.A.) Keizer is associate professor aan de Faculteit Industrial Engineering & Innovation Science en Capaciteitsgroep Innovation Technology Entrepreneurship and Marketing (ITEM) van de Technische Universiteit Eindhoven.
E j.a.keizer@kpnmail.nl



Co-creatie in onderzoek naar christelijke geloofspraktijken

Spanningsvelden en mogelijkheden

Een respons van de auteur van *Collaborative Practical Theology* op de bijdragen van Hans Schilderman, Sjaak Körver, Jack Barentsen, Monique van Dijk-Groeneboer en Jimme Keizer die reageerden op het boek van Henk de Roest in dit themaccluster van *Handelingen*.

Tijdens het schrijven van mijn boek *Collaborative Practical Theology* ontdekte ik dat het steeds meer de kant op ging van een pleidooi voor meer samenwerking in onderzoek tussen enerzijds praktisch-theologen en anderzijds predikanten, geestelijk verzorgers, kerkelijke werkers, pastorale werkers, pioniers, ouderlingen, diakenen en/of gemeenteleden of parochianen. Schrijvendeweg vond ik hiervoor steeds meer redenen.

Co-creatie in onderzoek vergroot in belangrijke mate de bruikbaarheid van empirisch-theologische inzichten, het voorkomt dat praktisch-theologen aan praktijkmensen voorschrijven hoe ze hun handelen kunnen verbeteren, het doet recht aan de eigen professionele inzichten en aan de rijkdom aan ervaringen die praktijkbeoefenaars zelf reeds hebben opgebouwd, kennis vraagt per definitie om meerdere perspectieven, en belangrijk, samen praktisch-theologisch onderzoek doen is gemeenschapsvormend.

Ik kon steeds meer redenen vinden waarom

praktisch-theologisch onderzoek vraagt om co-creatie en er zijn intussen ook meerdere relationele onderzoeksbenaderingen, zoals bijvoorbeeld *change laboratory* en *theological action research*, die hiervoor veelbelovend zijn. Andere strategieën en methoden van onderzoek blijven van belang, zoals het *survey* of de kwalitatieve inhoudsanalyse, maar dan in een *mixed methods approach*, waarbij bijvoorbeeld de vragen van een *survey* (de *items*) mijns inziens niet zonder praktijkmensen geformuleerd kunnen worden.

Keizer stelt dat praktijkgerichte wetenschappen veel verwachten van 'co-creatie tussen onderzoekers die de theorieën en concepten kennen, ontwikkelen en bediscussiëren, en 'practitioners' die in de complexe praktijk zoeken naar oplossingen en niet zitten te wachten op 'algemeen geldende' oplossingen'. Te vaak heb ik inderdaad gezien, met name bij kwantitatief empirisch-theologisch onderzoek, dat de uitkomsten worden opgeschreven in een, vaak internationaal wetenschappelijk artikel met hoge *ranking*, tabellen erbij, statistische verbanden weergegeven, en gelezen door ... ja, door wie? Wie leren van onderzoek?

< Paneel in Jacobuskerk, Zeerijp

Körver stelt: ‘Wat bijvoorbeeld in kwantitatief onderzoek statistisch significant is, hoeft in de alledaagse werkelijkheid helemaal niet betekenisvol te zijn.’ Ruim tien jaar geleden nog werd geschreven over de kloof tussen veel onderwijskundig onderzoek en de praktijk. Er werd meer voor een wetenschappelijk publiek geschreven dan voor het onderwijs zelf, met als doel het veranderen, verbeteren of vernieuwen van de praktijk van het lesgeven. Leraren stellen intussen dat onderwijskundig onderzoek nog steeds niet altijd praktisch is (‘ze weten niet wat er in de klas gebeurt’) en zij maken weinig gebruik van de inzichten die voortkomen uit empirisch onderzoek. Voor veel *practitioners* in christelijke geloofspraktijken gold tot tien jaar geleden hetzelfde.

Na overtuigd te zijn van samenwerking, kwamen schrijvendeweg bij mij echter ook bedenkingen, vragen, nuanceringen. In de vijf thema-artikelen in dit nummer wordt het belang van co-creatie en samenwerking onderstreept, maar worden ook kanttekeningen gemaakt en voorwaarden geschetst, vanuit verschillende perspectieven. De auteurs hebben er veel werk van gemaakt en ik ben hen daar zeer dankbaar voor.

Zelf heb ik geprobeerd *enigszins* aan de complicaties van samenwerking en de onderscheiden rollen van onderzoeker en *practitioner* tegemoet te komen in hoofdstuk 1 maar vooral in hoofdstuk 8 van mijn boek, dat onder andere de herkomst – én het tegood – van het spreken over de ivoren toren bespreekt. Ik laat zien dat bijvoorbeeld co-creëren van vragen belangrijk is, maar dat de formulering van de uiteindelijke onderzoeksvragen en de analyse, deel uitmaakt van de specifieke scholing en kennisbagage van de praktisch-theoloog, aangezien deze ook inter-

pretaties kan geven door middel van theorieën en een verbinding kan leggen met voorgaand onderzoek. Een onderzoeker moet bovendien toetsbare kennis leveren, ik deel dat volledig met de auteurs. Het maakt ook het bereiken van een consensus moeilijk, vooral als er een verschil van inzicht is tussen onderzoeker en praktijkmensen. En het is zeker niet nodig in alle fasen van het onderzoek.

In dit reflectieartikel onderscheid ik drie thema's, te weten *samenwerking*, *wetenschappelijke eisen*, en *opleiding*.

Vooropmerking

Voordat ik dit doe, maak ik eerst een vooropmerking. Ik zou namelijk, in gesprek met Schilderman, het verschil tussen praktische theologie en (praktische) religiewetenschap wel willen onderstrepen. In de afgelopen jaren heb ik mijn eigen onderzoek steeds meer gezien als dienstbaar aan de kerk of, zoals ik het in navolging van de Schotse hoogleraar praktische theologie John Swinton zou zeggen, aan ‘*faithful practices*’.

In mijn optiek – en in mijn boek – richt de praktische theologie zich vooral op *christelijke* geloofspraktijken, lokaal, landelijk en wereldwijd, individueel én collectief, dat wil zeggen, praktijken waarin men zich, in allerlei verschillende vormen en contexten, oriënteert op Jezus Christus en de ‘christelijke traditie’. De waarneming van Hans Schilderman dat ik in mijn boek de (praktische) religiewetenschap buiten beschouwing laat als het gaat om participatief onderzoek, klopt dus wel.

Ik beschouw de praktische theologie primair als een *theologische* discipline ten dienste van de *missio Dei* – of zoals destijds Gerben Heitink het

formuleerde, de communicatie van het evangelie – en ik focus bij de vraag met wie in onderzoek kan worden samengewerkt dan ook met name op protestantse en katholieke praktijkmensen, professioneel, ambtelijk bevestigd én ‘leek’, met het oog op het verbeteren van hun (beroeps)-praktijk.

Hans Schilderman maakt het onderscheid tussen religiewetenschap en theologie kleiner, als gevolg van de hermeneutische *Wende*, terwijl ik het juist wil handhaven en misschien ook wel vergroten. Hij ziet het doel van beide, zowel theologie als religiewetenschap, als bijdragen aan de ‘verstaanbaarheid van God en religie’. Schilderman schrijft dat de toegang tot God uitsluitend indirect kan zijn, ‘gebonden’ aan de ‘betekenisverlening, de betekenisvormen en de betekeniscontexten die de interpretatie van God op menselijke afstand mogelijk maken’. Ik deel echter meer en meer de overtuiging van Karl Barth en andere theologen, dat de mogelijkheid van openbaring de werkelijkheid van openbaring, van Gods verborgen presentie, veronderstelt. Een theoloog is daarbij in zijn of haar perceptie van de te onderzoeken werkelijkheid *gevormd* door de Schrift, waarin de wereld wordt gezien als Gods wereld. Nee, ‘niet iedere theoloog kent een uitbundig geloofsleven’, maar zonder een, hoe klein of in de tijd fluctuerend ook, geloof in een ‘werkelijke’ God en enige kennis van deze ‘werkelijke’ God verliest de theologie haar grond.

Ooit werd hoogleraar systematische theologie Luco van de Brom gevraagd, bij een lunch met mede-hoogleraren aan de Rijksuniversiteit Groningen, wat hij bestudeerde. Zijn antwoord luidde *unverfroren*: God. Anders gezegd, de

theologie bestudeert de werkelijkheid (‘alles’!) *sub ratione dei*. De theologie rekent met Gods spreken en handelen, het zich tot deze wereld wenden, wanneer zij spreekt over genade, hoop, bevrijding, liefde, gerechtigheid, verzoening, barmhartigheid, maar ook wanneer zij reflecteert op Gods nieuwe wereld. Er is geen christologie, ecclesiologie, soteriologie, pneumatologie of eschatologie denkbaar zonder over God te spreken. Het gaat telkens om deze drie ‘werkelijkheden’: God, mens en wereld. Er is daarom ook altijd een verstaans- en toegangsdrempel – in de religiewetenschap geldt deze niet.

Hiermee is theologie echter niet *on-toegankelijk* of niet publiekelijk te communiceren. De boeken van Erik Borgman, die in de lijn van Thomas van Aquino ervan uitgaat dat alles wat is haar bron én doel vindt in God, zijn, ofschoon moeilijk, niet onverstaanbaar of bediscussieerbaar. Dat geldt ook voor zijn onderzoek, dat er op uit is om sporen van God in onze werkelijkheid te traceren. Ook de praktisch-theoloog rekent met Gods werkzaamheid en, om zo te zeggen, *traceerbare* invloed, in de geloofspraktijken die zij onderzoekt en zij neemt, *kritisch-realistisch*, serieus wat mensen over die werkzaamheid beweren om die praktijken en ervaringen te begrijpen en verbeteren. Met Barentsen deel ik dat een gemeenschappelijke focus op christelijke geloofspraktijken de integratie van diverse theologische subdisciplines sterk stimuleert en ook, dat deze praktijken, met name ook de rituele praktijken, ‘vindplaats van God’ kunnen zijn, uiteraard zonder God daarin te kunnen ‘opsluiten’. Ik ben dan ook beducht voor de ontwikkeling van praktische theologie tot praktische religiewetenschap.

Samenwerking

Zeer leerzaam zijn de inzichten over co-creatie en samenwerking in onderzoek, die Hans Schilderman en ook Monique van Dijk-Groeneboer en Sjaak Körver aanreiken. Inderdaad, samenwerking kent spanningsvelden. Het kan weerstanden oproepen, mede omdat samen onderzoek doen bedreigend kan zijn ('in de spiegel kijken', Körver), inzichten kunnen (en zullen!) verschillen, en men elkaars taal niet altijd verstaat (Van Dijk-Groeneboer), maar ook omdat er veel moet worden vastgelegd, onder andere over eventuele vergoedingen, dataverzameling en -toegang en over de diverse rollen, en daar moet dan weer over onderhandeld worden.

Er is inderdaad 'secure rolafgrenzing' (Schilderman) en 'boedelscheiding' nodig. Ze staan er verschillend in: het doel van praktijkmensen, kort gezegd: handelen/taken uitoefenen/verantwoordelijkheid dragen voor de praktijk, verschilt van het doel van onderzoekers, kort gezegd: begrijpen/inzicht/weten/toetsbare kennis. Toch denk ik dat de doelstellingen van de praktisch-theoloog en predikant/geestelijk verzorger/gelovige in open onderhandelingen goed bij elkaar kunnen komen en dat complementariteit en vooral, de eerlijke onderkenning van elkaars verschillende deskundigheden, onderzoeks- en praktijkervaring en expertise, hierbij goed realiseerbaar is. (Beter) handelen gaat, beseft de tweede groep, niet zonder kennis en omgekeerd, hoopt de eerste groep, op onderzoek gebaseerde kennis zet aan tot (beter) handelen.

Ik zie hierbij niet in waarom niet ook een projectmatige of zelfs duurzame (onderzoeks) gemeenschapsvorming van 'stakeholders' een expliciet doel van onderzoek kan zijn. We zien het

in het *Case Studies Project* van Körver en Walton, en wij beogen dat momenteel in Groningen ook met een project #PP050 (Protestant Practices Groningen) tot stand te brengen met kerken en christelijke instellingen. De recent gepresenteerde getrapte participatieladder van Gaby Jacobs, zoals Körver deze beschrijft, zal ook ons hierbij ongetwijfeld helpen.

Wetenschappelijke eisen

Het staat buiten kijf, dat ook onderzoek waarin wordt samengewerkt, aan wetenschappelijke eisen moet voldoen. Schilderman noemt objectieve waarneming, kritische analyse, valide argumentatie van claims, en betrouwbare testen of experimenten. Hij vult aan: methodisch toetsbaar en collegiaal bekritiseerbaar, ook als het gaat om verstaanbaarheid van God en religie. Hij wijst ook op de onomkeerbare tendens naar de ontwikkeling van meer en meer specialistische kennis ('microscopische kennisdomeinen').

Van Dijk-Groeneboer noemt betrouwbaarheid, validiteit, je 'beperken tot wat data zeggen' en, heel mooi, 'pure ontvankelijkheid'. Körver wijst op herhaalbaarheid en de onafhankelijkheid van de onderzoeker. Dit laatste dreigt vooral ondermijnd te worden wanneer onderzoek als bedrijf wordt beschouwd, onderzoekers hun onderzoek volledig dienen te financieren en onderzoek wordt geïnstrumentaliseerd in het belang van een bedrijf, instelling of organisatie. Marktwerving en -denken maakt onafhankelijk onderzoek bijna onmogelijk. Het probleem is ook dat praktijkmensen belang kunnen hebben bij direct toepasbare uitkomsten, moeite kunnen hebben met kritische analyses ('ongewenste uitkomsten', Van Dijk-Groeneboer) en detail-

kennis. Vooral als zij onderzoek financieren, willen zij mogelijk invloed uitoefenen op vraag- en doelstelling, dataverzameling én opnieuw, de resultaten.

Wat komt er dan terecht van de distantie van de onderzoeker? Deze vereiste dient naar mijn overtuiging van meet af aan *expliciet* geborgd te worden. Het vraagt, zoals Van Dijk-Groeneboer aangeeft, om transparante reflectie van de onderzoeker op de eigen vooronderstellingen, expertise en positie, maar ook om (individuele én gezamenlijke!) reflectie op de samenwerking zelf, van tevoren, tijdens én na het onderzoek.

Behulpzaam is Körvers creatieve metafoor van het schiereiland. Het situeert de onderzoeker ‘voor de helft verbonden aan het vasteland van de alledaagse praktijk (inclusief alle impliciete en expliciete belangen)’ en voor de andere helft in een daarvan vrije ruimte, en juist deze ruimte vraagt om afbakening.

Wat specialistische kennis betreft, maak ik een kanttekening bij het beeld dat Schilderman schetst. Toen Ben Feringa de Nobelprijs won voor de scheikunde wees hij erop, dat hij in Groningen een team om zich heen had staan: allemaal specialisten. Ik kan mij goed indenken dat een ‘elkaar aanvullend’ (Barentsen) en interdisciplinair team van specialistische praktisch-theologen, ook internationaal, gezamenlijk met zowel professionals in de praktijk als mede ‘gewone gelovigen’ én ook met studenten en met andere wetenschappers werkt aan participatieve onderzoeksprojecten. Deze onderzoeken zullen niet alleen ‘theoriegericht’ moeten zijn, maar ook praktisch relevant (Keizer). Keizers *Design Science Research* (DSR) acht ik daartoe veelbelovend.

Opleiding

In relatie tot de studie theologie pleit ik in mijn boek voor de vorming van tijdelijke leer- en onderzoeksgemeenschappen, ook met ‘gewone gelovigen’. Barentsen, maar ook Keizer, geven van deze ‘democratisering van onderzoek’ een zeer inspirerende uitwerking. Studenten participeren en worden ingewijd in onderzoek, zodat ze in hun beroepspraktijk later ook op deze wijze onderzoek kunnen doen. Een wijs handelende theoloog, ook in kerk en instellingen, is een onderzoekende professional, die een participatieve onderzoeksbenadering, zoals bijvoorbeeld de DSR-benadering, kan toepassen bij een ‘probleemkluwen’ in geloofspraktijken. Zij kan een complex praktijkprobleem – samen met anderen die in de praktijk actief zijn – ontrafelen, onderzoeken en ... hierdoor op de beste passende manier oplossen. Daarbij is ook de *missio Dei* gebaat ...

TIP BIJ HET THEMA

OPEN ACCESS PUBLICATION

Henk de Roest, *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, Theology in Practice 7, Leiden: Brill, 2019. Als e-book vrij te downloaden. <https://brill.com/view/title/56046>

Henk (prof.dr. H.P.) de Roest is hoogleraar Praktische Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit locatie Groningen.
E hpderoest@pthu.nl

Methodisch stappen zetten

Handelingen en praktijken vragen bij tijd en wijle om doordenking en methodische reflectie. Ook tijden van besmetting nodigen ons uit tot methodische bezinning. Waar sta ik? Waarheen ga ik? Waar is mijn blik op gericht?

Wie wandelt, brengt, stap voor stap, een besmette wereld tot stilstand.

Wie buiten loopt, kan gaandeweg meer loslaten.

Verwonderd raken.

Je observeert. Je kijkt. Je wordt kijken.

Je wordt je blik.

Je ondergaat het landschap en je gaat er in onder.

Corona doorbreekt onze lange lijnen en een dromerig ver weg.

Wie gewend is ver te kijken en vooruit te plannen, wordt wandelend bepaald bij wat dichtbij de voet ligt.

We kijken vaak te ver.

In Groningen druk ik mijn voet in de voetstappen van Marjoleine de Vos.

Een rondje vanuit Zeerijp, naar Eenum, en via Wirdum weer terug.

Methodisch stappen zetten ...

Wijds laagland.

Dichtbij opent zich.

Veraf wordt wazig.

Ik verzamelde (en deel de) beelden van dit stille troostende land.

In de woorden van Marjoleine de Vos: 'Ruimtevrees'.

*'Achter weilanden wierden, daar weer achter
dijken, zee en Zweden. Waar zou je heen?
De blik verliest je met zichzelf in ruimte
waar aankomst ver en ver te zoeken is.
Niet voor de woerd die plotseling en onbedaarlijk
groen het zonlicht en je oog in zwemt.
Kijk bij je voet, maant hij, waar speenkruid
bloeit, de lucht gespiegeld blauw is in het diep.
Voel warmte op je neus, zie 't vroege blad
van vlier. Je keek te ver. Dat wat je zoekt is hier.'*

MARJOLEINE DE VOS, 'JE KEEK TE VER.

EEN WANDELING, SERIE TERLOOPS,

AMSTERDAM: VAN OORSCHOT, 2020



Hoogleraar Dian Marie Hosking:

‘Het is een soort stap-voor-stapmeditatie: je blijft oefenen’

Dian Marie Hosking is hoogleraar Relation Process aan Utrecht School of Governance en als *associate* verbonden aan Taos Institute. Ze heeft haar carrière gewijd aan ‘relationeel constructivisme’ en aanverwante methodologieën van onderzoek en transformatie. Samen met Sheila McNamee schreef ze *Research and Social Change: A Relational Constructionist Approach* (2012). Hierin overbruggen ze wetenschappelijke vormen van onderzoek en de dagelijkse activiteiten van beoefenaars. Ze introduceren onderzoek als een proces van relationele constructie en bieden hulpmiddelen aan beoefenaars die willen nadenken over hoe hun werk praktische effecten genereert.

U bent hoogleraar Relational Process.

Waar houdt u zich binnen deze leerstoel mee bezig?

‘Deze titel heb ik bewust ontworpen om de manier van denken van mensen een halt toe te roepen. Ik had er ook voor kunnen kiezen om mee te gaan onder de noemer *Organizational Change*. Voor mij was er echter geen andere logische titel als ik keek naar mijn interesses, passies en wat ik doe. Dit kwam het meest in de buurt en ik hoopte dat het de nieuwsgierigheid van mensen aan zou wakkeren. Dus *Relational Process*.

In eerste instantie leidde de naam tot wat lachen onder mijn naaste collega’s. Daarnaast zorgde het er ook voor dat ze zich gingen afvragen wat het nou eigenlijk was. En dat was precies de bedoeling: mensen nieuwsgierig maken.

We spreken vaak over westers individualisme. Hierin nemen we vaak als gegeven het bestaan

van relatief afgebakende en stabiele individuen die gescheiden zijn van andere afgebakende stabiele individuen en van de wereld. We gaan hier dus uit van een niet-participerend of beschouwend buitenstaandersperspectief. Vandaaruit volgt onze interesse om te spreken over het karakter van de dingen waarvan we aannemen dat ze bestaan. We benoemen hoe die dingen interacteren met andere dingen in een soort van Newtoniaanse ruimte, maar wel stabiel blijven. Ze behouden hun ontologische status.

Hoewel soms gezegd wordt dat het slechts gaat om een minderheid, zie ik dat meer en meer mensen nieuwsgierig zijn naar een nieuw uitgangspunt, een nieuwe visie. Het zoeken naar dat nieuwe uitgangspunt heeft me naar het boeddhisme gevoerd. Boeddhisme helpt namelijk met het aanleveren van de benodigde methodologie om deze nieuwe visie vorm te geven. Het scheiden van *zelf* en *ander* gebeurt

op een manier die bekend voor ons is, de manier waarop we ons tot onszelf en anderen verhouden. Aangezien wij deze scheiding zelf creëren, is het ook mogelijk om vanuit andere verhoudingen te vertrekken. Dan moeten we wel een compleet nieuw begrip ontwikkelen van interactie, van ontologie – hoe ‘zijn’ tot stand komt –, van kennis en ook van macht. Vervolgens moeten we over deze concepten praten als ‘altijd in beweging zijnde’.

En welke vorm krijgt dit nieuwe uitgangspunt?

‘Sommige mensen spreken hier over *entanglement*, verstrengeling: we zijn niet van elkaar gescheiden, we zijn fundamenteel met elkaar verweven. De term interactie ondervangt dit gevoel niet volledig. Wanneer we onszelf zien als verweven met de hele wereld, de natuur, dieren, als we deelnemers zijn in plaats van toeschouwers, dan poneert dat ook vragen over hoe we onderzoek doen, hoe we leiderschap zien en hoe we te beantwoorden vragen organiseren.

Ik heb binnen mijn leerstoel geprobeerd mensen weg te krijgen bij de gedachte dat dingen onveranderlijk, statisch zijn, en in plaats daarvan uit te gaan van vooruitgang. Westerse filosofie doet dit over het algemeen niet. Om met Wittgenstein te spreken: we willen naar de gedachte van ‘*always already in relationship*’.

Heeft dit nieuwe uitgangspunt al vorm gekregen?

‘Dit zal altijd in zichzelf een proces zijn. Zoals binnen het boeddhisme geleerd wordt, is er geen begin en geen einde. Alles is altijd in beweging.

In de afgelopen veertig jaar is er veel vooruitgang geboekt. Ik ben begonnen als masterstudent binnen de psychologie met onderzoek naar leiderschap. Hier ondervond ik dat het dominante beeld van leiderschap verkeerd aanvoelde. Ik realiseerde me dat leiderschap impliceerde dat de leider losstond van – vaak – zijn volgers, de taak en de situatie. Leiders werden in een subject-objectrelatie gezien: van leiders werd verwacht dat ze kennis hadden over de ander en ze oefenden macht uit over de ander. Het heeft me een paar jaar gekost om woorden te vinden voor wat er dan precies verkeerd voelde.

Vanaf dat moment ben ik bezig geweest de gedachte uit te werken dat leiders niet losstaan van, maar *entangled* zijn met hun volgers. We hadden er toen niet eens taal voor, ik kon er eerst met niemand in het bijzonder over sparren. Daarom is het zo multidisciplinair geworden. In bijvoorbeeld de feministische kritiek vonden we uiteindelijk enkele handvatten hiertoe. Gaandeweg kon je binnen verschillende disciplines niches vinden waar mensen hun kritiek uitten. Zodoende werd mijn werk breder en breder.’

Is het gelukt om er vandaag de dag makkelijker over te praten?

‘Nu hebben we een taal die ons helpt nog altijd vragen te blijven stellen en mensen een modus van handelen over te brengen om voortdurend in relatie te blijven. Daarnaast kunnen we verkennen hoe we samen tot een ‘zachte’ *zelf-anders*-differentiatie kunnen komen in plaats van de ‘harde’ subject-objectrelatie. Het wordt niet meer vreemd gevonden. Recent gaf

ik nog masterclasses aan leidinggevendenden die zeer ontvankelijk, *open-minded* en enthousiast waren over deze nieuwe manier van kijken en de praktische implicaties ervan.

En dan zie je ook dat er zoiets als *collaborative practical theology* opkomt, dus er heerst een *Zeitgeist* die mogelijkheden waarmaakt. We gaan dus weg van een autoritaire manier van kennis verwerven.’

Wat zou de theologie moeten leren om dezelfde vooruitgang te boeken als de wetenschappen die u hierboven beschrijft?

‘Dat is een belangrijke vraag. Ik denk dat er de laatste jaren al een belangrijk leerproces heeft plaatsgevonden. Vanzelfsprekend is dat proces begonnen met deconstructie en kritiek. Pas daarna kun je je iets anders voorstellen, anders dan wat gevestigd is.

In het begin verviel ik te makkelijk in kritiek. Het heeft even geduurd voordat ik doorhad dat dat nou juist in de weg stond om in gesprek te komen met mensen die er een andere visie op nahouden. Zodoende werd ik dus meer kritisch op kritiek. Enkele jaren geleden vroegen ze me te schrijven voor een *journal* waarin ze kritische realisten uitnodigden tegen elkaar in te gaan. Ik heb toen gezegd dat ik niet geïnteresseerd ben in het uiten van kritiek, maar wel interesse heb voor het voeren van een gesprek dat uitgaat van nieuwsgierigheid en geïdentificeerde verschillen wil verkennen.

Dat zou ook voor de theologie het uitgangspunt moeten zijn: niet kritiek geven, maar vanuit nieuwsgierigheid in gesprek gaan. Het heeft te maken met volwassenheid. Wanneer je in staat bent je eigen visie met een zekere mate van

precisie te formuleren, dan geef je jezelf meer ruimte rond de visie van anderen. Dan word je niet in de ‘goed-fout’-kritiek gezogen.

Wat nog langer duurde, was te realiseren dat we in een *zowel-als*-universum leven: het is niet zo dat de een het goed heeft en de ander fout. Als we individualisme kunnen creëren, dan kunnen we ook connectie creëren, ervan uitgaande dat er al een fundamentele connectie aanwezig is en we deze enkel opnieuw moeten leren aanboren. Dit zegt dus niet dat individualisme fout is, maar het laat zien dat het niet de enige mogelijkheid is. Ruimte bieden voor meer mogelijkheden, voor meer visies, stelt je in staat in gesprek te gaan met anderen, zonder dat je aan iemands heilige hypothesen tornt. Wij hebben geleerd opener te zijn en vanuit een *zowel-als*-gedachte te kijken.

In het boeddhisme zie je ook dat de ultieme ruimte zowel verwijdering als verstrengeling accommodeert. Als je je op deze plek kunt bevinden, dan kun je ook niet-bedreigende gesprekken met anderen voeren en dus samenwerken.

Waar ik ook aan moet denken is dat er veel werk verzet is rond de collaboratieve dialogen in de context van conflictstudies en in de context van familietherapie en gerelateerde praktijken. Barack Obama heeft bijvoorbeeld mensen uit het ‘*public conversations project*’ in Boston uitgenodigd om op fronten waar gesprekken gestagneerd waren geraakt vooruit te helpen.’

Waar staan we dan vandaag de dag?

‘Vandaag de dag wordt er dus veel gedacht over hoe we gesprekken kunnen hebben waarin we goed luisteren naar onszelf als we praten, en

naar anderen als zij praten. En waarin we vanuit nieuwsgierigheid bewegen in plaats van proberen het eens of oneens met mensen te zijn.

De meeste mensen willen liever vroeger dan later iets afsluiten, zoals we nu ook met Covid zien. Wanneer is het voorbij? Waarom kun je ons niet vertellen wanneer de *lockdown* stopt? Mensen hebben een verlangen om zaken af te sluiten en onzekerheid uit de weg te gaan. Hierin hebben ze hulp nodig om te blijven bij wat ze doen, te blijven bij de onzekerheid, in plaats van ervan weg te bewegen.

Als we daadwerkelijk met elkaar verweven zijn, opdat zelf en ander samen bestaan, kun je gaan denken over hoe we een dans kunnen ontwikkelen waarin we ruimte geven voor fundamentele verschillen zonder elkaar direct naar de keel te vliegen. Ik denk dat we hierover al behoorlijk wat te weten zijn gekomen. Hierna is het enkel nog een kwestie van hoe sterk de wil van de mensen is om bij de methodologie te blijven en de dialoog de kans geven zich te ontwikkelen. Mensen kunnen dan altijd nog tegen-gestelde ideeën hebben, maar ze zijn vervolgens veel beter in staat om de mening van de ander te laten bestaan zonder deze te stereotyperen of aan te vallen. En dit is al een enorme stap.’

Is dat genoeg?

‘Wanneer mensen zich werkelijk toeleggen om op een bepaalde manier in relatie te blijven en in gesprek te blijven met de ander, ben je er al voor de helft. Hetzelfde zie je bij mensen die willen stoppen met roken: het belangrijkste is de gevoelsmatige stap zetten van willen stoppen. Dat is de moeilijkste stap.’

Om te kijken hoe binnen bepaalde disciplines

vooruitgang geboekt kan worden, moet naar specifieke casussen gekeken worden. Hoe kunnen we in dit specifieke geval iets anders doen? Wat zouden we hier kunnen doen om een patroon te doorbreken? Dat zou ervoor kunnen zorgen dat je mensen samen krijgt en daadwerkelijk naar elkaar laat luisteren.’

Toch lijkt het soms alsof we een stap vooruitzetten en twee stappen terug.

‘De complexiteit van de wereld is van dien aard dat we op de deuren moeten slaan van de mensen die denken de waarheid in pacht te hebben. Als we zo doorgaan, draaien we onszelf de nek om en ook die van de wereld.’

Dat is helaas een standaard dynamiek. Sinds de tijd van Plato hebben we in het Westen dezelfde vanzelfsprekendheden nagestreefd. Zo hebben we de wereld en de maatschappijen die we vandaag de dag kennen gemaakt. Het is bijna ketterij om te praten over zo’n fundamenteel andere visie over wat het is om mens te zijn en de relatie die je van daaruit aangaat met de wereld.

Als eerste moeten ze je de ruimte geven om dit totaal andere uitgangspunt te begrijpen. Ten tweede is het onwaarschijnlijk dat ze een andere visie de ruimte geven, omdat ze altijd hun waarheid op de jouwe zullen storten. Dus ze luisteren niet naar je. Het is een soort stap-voor-stapmeditatie: je blijft oefenen, maar je bereikt nooit werkelijk het einde.’

Tom (T.A.H.M.) Lormans MA is historicus en geestelijk verzorger. Hij is als promovendus werkzaam bij het Expertisecentrum Palliatieve Zorg Utrecht.

E tom_lormans@hotmail.com



Geloofsgemeenschappen en sociale inclusie van mensen met een verstandelijke beperking

Je zag hem van ver al aankomen. De pet op zijn hoofd, diep weggedoken in zijn kleren, die altijd net een laagje te veel bevatten voor mijn gevoel. Op zijn driewiel fiets met zijn grote, glimmende bel en achteruitkijkspiegels. Iedereen in mijn geboorteplaats kende hem. Meervoudig gehandicapt zoals dat heet: licht spastisch, een lichte verstandelijke beperking en een linkerbeen dat trok. Hij praatte langzaam, een beetje lijzig. Ik kon hem vaak niet verstaan. Soms stopte die grote fiets bij ons groepje jongens, heel dichtbij. Hij wilde kennelijk contact met ons maken. Ik had geen flauw idee hoe ik dat moest doen. Verder dan een basale groet kwamen we niet. Hij kon je heel lang indringend aankijken, voor hij weer wegfietste. We lachten om hem. Ik begreep niet waarom God wezens zoals hij had geschapen. Op catechisatie werd verteld dat het kwam door de zondeval dat er gehandicapten waren. Maar hoe het precies in elkaar stak wist onze jonge dominee niet te vertellen. God hield wel erg veel van deze mensen, dat wel. Later kwamen er 'bijzondere' diensten voor mensen zoals Hemmo. 'Wat zijn het toch een stumpers', vond mijn moeder. Maar ze ging wel graag naar deze kerkdiensten toe omdat de boodschap zo eenvoudig werd gebracht en deze mensen 'toch zo blij' waren. Ik voelde me in die diensten niet thuis, voelde me wezenlijk vreemd ten opzichte van mensen met een beperking. Ik kon me niet met hen verbinden. Ik kon hun geheim niet zien, laat staan er bij in de buurt komen. Geen aansluiting.

(HESSEL & MULDER 2014, 9)

De eerste auteur (Hessel) schrijft over de tijd dat hij een puber was en niet wist aan te sluiten bij iemand met een beperking. Hij voelt zich ongemakkelijk in het contact met iemand die er anders uitziet en anders communiceert. Tegelijk neemt hij waar dat Hemmo, de jongen met meervoudige beperkingen, contact zoekt. Hij ziet een groepje jongens staan en wil er bij horen. Wat hij precies van hen verwacht in dat contact en hoe je dat als

iemand uit de buurt zou kunnen realiseren, blijven open vragen.

De plaatselijke kerk had gelukkig een manier gevonden om aan mensen met een verstandelijke beperking zoals Hemmo ruimte te bieden door de diensten aan te passen. Maar die aanpassing leidde tegelijkertijd tot ongemakkelijke gevoelens bij andere kerkleden. Niet iedereen bezocht deze bijzondere diensten. Sommige mensen met een beperking maakten vreemde geluiden, soms werd er door iemand wat geroepen tijdens zo'n aangepaste dienst,

< *Inclusief vieren in Bartiméus Doorn*

en de zang was ook niet altijd zuiver. Niet alle gemeenteleden kunnen zoveel zogenoemde abnormaliteit of verstoring van de gebruikelijke orde verdragen.

Het thema dat in dit ervaringsverhaal aan het licht komt, is sociale inclusie van mensen met een beperking. De casus uit de jaren zeventig van de vorige eeuw is nog steeds actueel. Hoe kunnen we zorgen voor een inclusieve samenleving voor mensen met een beperking? Hoe worden we een inclusieve geloofsgemeenschap waarin iedereen ongeacht mogelijkheden en onmogelijkheden, ongeacht fysieke, sociaalpsychologische, culturele of intellectuele kenmerken zich welkom, erkend én ingeschakeld voelt? In dit artikel introduceren we een nieuwe onderzoeksplaats aan de Protestantse Theologische Universiteit waarin deze vragen worden onderzocht.

Mensen met een verstandelijke beperking en sociale inclusie

Ongeveer 6,4 procent van de Nederlanders heeft een licht verstandelijke beperking (IQ tussen de 50-70) (Woittiez, Eggink & Ras 2019). Ondanks de participatiewetgeving in Nederland blijft het voor deze groep moeilijk aansluiting te vinden bij gemeenschappen in de hoofdstroom in de samenleving (Eggink, Woittiez & Klerk 2020). Dit geldt voor kerken evenzeer als voor andere gemeenschappen in de samenleving. Het overheidsbeleid gaat uit van zo veel mogelijk zelfredzaamheid, en eigen regie over het leven. Mensen met een verstandelijke beperking zijn echter veelal afhankelijk van ondersteuning en initiatieven van anderen, ook voor het zelfstandig deelnemen aan de samenleving.

Nederland ondertekende in 2006 het VN-

Verdrag inzake rechten van mensen met een handicap (United Nations 2006). Het duurde vervolgens jaren voordat er beleid met impact werd geformuleerd en uitgevoerd. Een recente rapportage over de inrichting van Nederland op basis van dit verdrag laat zien dat er voor mensen met een beperking in Nederland nog op vele terreinen sprake is van onvoldoende inclusie (Alliantie VN-Verdrag Handicap 2019).

Zo vindt er nog geen systematische toetsing van wetgeving plaats aan dit verdrag, waardoor allerlei wetten en beleidswijzigingen kunnen leiden tot een verslechtering van de situatie. Veelal worden mensen met een handicap niet geraadpleegd in de aanloopfase naar nieuwe wet- en regelgeving. Ook is er nog veel onduidelijk over de kaders voor de verplichte inclusieagenda die gemeenten volgens de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) moeten opstellen, wat bovendien nog slechts in minder dan 25 procent van de gemeenten is gebeurd.

Waar beleid wordt ingericht, zoals bij het implementatieplan Onbeperkt Meedoen van de Rijksoverheid, zijn er geen meetbare doelen, tijdpad en monitoring geregeld. Er is sinds de ratificatie van het Verdrag Handicap een verslechtering te zien in inkomenspositie, arbeidsparticipatie en werkloosheid, deelname aan onderwijs, ondersteuning in participatie en jeugdzorg (bezuinigingen), verstrekking van hulpmiddelen, institutionele zorg en dwangopnames. Van mensen met een verstandelijke beperking heeft slechts 21 procent een betaalde baan (tegenover 72 procent van de volwassenen in Nederland). Er zijn wachtlijsten in het speciaal onderwijs. Conclusie van de Alliantie VN-Verdrag Handicap is: 'Op specifieke ter-

reinen faciliteert de overheid exclusie en negeert zo de beginselen van het VN-verdrag Handicap' (2019, 9).

Sociale inclusie

Het begrip *inclusie* (eerder ook wel *integratie* genoemd) wordt op vele manieren uitgelegd, afhankelijk van het perspectief van waaruit gekeken wordt: medisch, sociaal, juridisch, cultureel, politiek, educatief. Soms wordt inclusie breed vanuit mensenrechten gedefinieerd, waarin al deze aspecten meeklinken of opgenomen zijn. Scores op parameters voor deze thema's tezamen maken uit hoe inclusief een samenleving is.

Wij concentreren ons hier op *sociale* inclusie. Sociale inclusie kent twee kernelementen: het hebben en onderhouden van sociale relaties en het behoren tot een gemeenschap (Simplican et al. 2014). Deze twee aspecten zijn essentieel voor het ervaren van kwaliteit van leven voor mensen met een beperking. Inclusie verstaan we als het streven om iedereen de mogelijkheid te bieden om ongehinderd en volwaardig mee te kunnen doen aan de samenleving, ongeacht beperkingen, culturele, etnische of sociale achtergrond, economische positie, opleidingsniveau, genderidentiteit of seksuele oriëntatie. Sociale inclusie legt daarbij het accent op relaties: mensen met een verstandelijke beperking willen net als andere mensen niet alleen toegang hebben tot maatschappelijke voorzieningen maar ook deelgenoot zijn van de levens van medemensen en groepen.

Bij dit laatste gaat het niet alleen om de mogelijkheid om deel te nemen aan een groep, maar ook om deel te nemen op een eigen manier

(geen assimilatie) en om een bijdrage te kunnen leveren aan het grotere geheel waar de groep voor staat. Deze omschrijving van sociale inclusie van mensen met een verstandelijke beperking vullen we aan met het aspect van verlangen om gezien en erkend te worden zoals je bent, het verlangen naar *belonging* (Swinton 2015).

Belonging is de cognitieve en affectieve verbondenheid die het cement vormt voor groepsgevoel als onderdeel van persoonlijke waardigheid. Naast formele aspecten van bij een groep horen (lidmaatschap bijvoorbeeld) verwijst *belonging* naar het intersubjectieve en wederkerige karakter ervan (Chin 2019). Door *belonging* toe te voegen als kenmerk van inclusie gebruiken we een 'dikke' definitie van inclusie, die verder gaat dan slechts aanwezig zijn: 'To be included you just need to be present. To belong you need to be missed' (Swinton 2015, 184). Bij andere mensen horen is voor mensen met een beperking essentieel. Het gaat er bij *belonging* om dat mensen op plekken komen waarvan ze kunnen zeggen: 'Hier hoor ik thuis' (*spacio-temporal belonging*) (Antonsich 2010). De ervaring van *belonging* maakt sociale inclusie volledig.

Veel mensen met een verstandelijke beperking missen dergelijke sociale relaties. Onder mensen uit deze groep, die zelfstandig in een wijk wonen, wil iets minder dan de helft graag meer contacten, buiten familieleden, lotgenoten en de persoonlijke begeleider (Verplanke & Duyvendak 2010, 126-131).

Mensen met een verstandelijke beperking zijn kwetsbaar voor eenzaamheid. Het aandeel van mensen met een verstandelijke beperking die zich chronisch eenzaam voelen, is veel hoger dan gemiddeld en ligt tussen de 40 en 50

procent (Petroutsou, Hassiotis & Afia 2018; Gilmore & Cuskelly 2014; Cardol, Speet & Rijken 2007). Geloofsgemeenschappen zien zich voor de vraag gesteld of zij zich verantwoordelijk weten om sociale inclusie van deze doelgroep te bevorderen en eenzaamheid te bestrijden. Het gaat dan niet alleen om interne sociale inclusie maar evenzeer om inclusie in de samenleving. Kunnen geloofsgemeenschappen een rol spelen om plekken van *belonging* te creëren? Kan de geloofsgemeenschap zo'n plek zijn?

Geloofsgemeenschappen, mensen met een verstandelijke beperking en inclusie

Lokale geloofsgemeenschappen in Nederland hebben, zeker sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw, oog gehad voor mensen met een verstandelijke beperking. Op veel plaatsen – sterk afhankelijk van de lokale situatie – werden en worden nog steeds ‘bijzondere’ of ‘aangepaste’ diensten georganiseerd, waren er ‘bijzondere’ gesprekskringen of bijbelstudies. Gemeenteleden met een beperking krijgen ook op allerlei manieren diaconale en pastorale ondersteuning.

Tot op heden is er nog weinig wetenschappelijk praktisch-theologisch onderzoek gedaan naar de rol van kerken bij de bevordering van sociale inclusie van mensen met een verstandelijke beperking en meer specifiek bij het creëren van plekken voor de ervaring van *belonging*. Naar het oordeel van Johan Smit hebben de genoemde kerkelijke activiteiten weliswaar veel betekenis voor de doelgroep, maar is er tevens sprake van incompetentie van vrijwilligers en pastores om adequaat met mensen met een verstandelijke beperking om te gaan (Smit 2011a,

28). Zij worden volgens hem niet als volwaardig behandeld.

In de Nederlandse kerkelijke en theologische context is de aandacht voor deze doelgroep te zien als een golfbeweging met als hoogtepunt de realisatie van het Instituut voor Theologie en Sociale Integratie (ITSI), begin deze eeuw, en de Willem van den Bergh Leerstoel. Het werk van Meininger (Willem van den Bergh Stichting/VU, 1998; 2001; 2004; 2007; 2008), Reinders (Willem van den Berg Leerstoel/Bernard Lievegoed Leerstoel/VU, 2008; 2012; 2014), Dijk (Reliëf, 2004; 2008), Smit (ITSI, 2006; 2008; 2011a; 2011b) en Steglich-Lentz & Van Loon (SGGD, 2012) heeft deze doelgroep bij herhaling in het vizier van theologen, kerkenraden en diaconieën gebracht.

Naast theologische en filosofische visies op menszijn, zorg, voorzienigheid en gemeentezijn leverde dit werk veel praktische aanbevelingen op voor inclusief kerkzijn en de omgang met mensen met een verstandelijke beperking. Ook bracht het onderzoek ‘goede’ praktijken in beeld.

Het perspectief van de doelgroep zelf is in bestaand onderzoek nauwelijks empirisch in kaart gebracht: wat hopen mensen met een verstandelijke beperking te vinden in het leven in een geloofsgemeenschap? Wat verwachten zij of hopen zij van een geloofsgemeenschap in het leven van alledag? Wat willen en kunnen zij zelf eventueel bijdragen? In het licht van telkens opnieuw benadrukte waarden als ‘gelijkwaardigheid’, ‘wederkerigheid’ en ‘respect voor eigenheid’ is dat opvallend.

Verder zien we dat het onderzoek tot nog toe veelal eenzijdig gericht is op de inclusie

binnen de kerkelijke gemeenschappen, met een bijzondere aandacht voor de liturgie. De vraag wat kerken kunnen betekenen voor inclusie van mensen in de samenleving blijft vooralsnog buiten beeld. Onderzoeken vanuit praktisch-theologisch perspectief waarbij mensen met een verstandelijke beperking zelf meedenken over de mogelijkheden voor inclusie, zijn nauwelijks verricht.

Recent promoveerde Tamminga (2020) op een praktisch-ecclesiologische casestudie, waarin hij laat zien dat de weg van integratie (de betrokkene past zich aan kerkelijke praktijken aan en doet op die manier mee) naar inclusie (tweerichtingsverkeer in aanpassing tussen kerken en mensen met een verstandelijke beperking) in een kerkelijke context weliswaar begaanbaar is, maar tegelijkertijd een uitdagende opgave blijft voor de concrete praktijken van de geloofsgemeenschap.

Tamminga's boek over 'Hart van Vathorst' is hoopvol, maar hij wijst ook op de weerbarstigheid: inclusie vraagt van kerken de bereidheid om hun theologie en praktijk te laten veranderen door te luisteren naar mensen met een verstandelijke beperking. Om zich te laten verrassen door het samen leven met mensen met een verstandelijke beperking is een open attitude nodig, waarin lastige theologische vragen worden toegelaten en waarin creativiteit ruimte krijgt om met elkaar nieuwe, inclusieve praktijken vorm te geven.

De situatie van de Ontmoetingskerk die Tamminga beschrijft is uitzonderlijk: in Amersfoort werd nieuwbouw gerealiseerd waarin een kerk, zorginstellingen en een kinderopvangorganisatie onder één dak werden gehuisvest. Ze

maakten de afspraak nauw te gaan samenwerken. Men creëerde als het ware een natuurlijke omgeving voor ontmoetingen tussen mensen met en zonder beperkingen. De meeste geloofsgemeenschappen in Nederland hebben deze buitenkans niet.

Er is daarom meer onderzoek nodig naar andere, meer doorsnee praktijken waarin ontmoetingen tot stand komen. Daarbij kan gebruikgemaakt worden van beschikbare kennis en inzichten uit niet aan kerken verbonden contexten. Er zijn al diverse onderzoeken verricht naar inclusie en participatie van mensen met een verstandelijke beperking in buurten en 'omgekeerde integratiesettingen' (Bredewold 2013; Bos 2016). Het lijkt belangrijk te onderzoeken hoe de daar opgedane kennis kan worden benut voor kerkelijke contexten.

Onderzoeksplaats

Op 16 oktober 2020 aanvaardde Thijs Tromp het ambt van bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam met zijn rede *Kerk in de marge. Het diaconaat als een inclusieve praktijk* (Tromp 2020). In zijn oratie geeft Tromp aan dat de vermaatschappelijking van de zorg niet heeft geleid tot de beoogde sociale inclusie (2020, 3/4). Hij ziet het als een diaconale taak van de kerk om plekken voor betekenisvolle ontmoetingen te creëren. Zijn leerstoel wil in kleinschalige, en narratieve en actiegerichte projecten kennis verzamelen over de mogelijkheden en onmogelijkheden voor het inrichten van ontmoetingsplekken waar mensen die de gevolgen van allerlei varianten van sociale exclusie ondervinden anderen ontmoeten.

Bij deze leerstoel is nu per 1 januari 2021 een onderzoeksplaats gevestigd waar specifiek de bijdrage van geloofsgemeenschappen aan sociale inclusie van mensen met een verstandelijke beperking zal worden onderzocht. Het doel is praktijkgericht onderzoek te initiëren naar de mogelijkheden om in, vanuit of met behulp van geloofsgemeenschappen ruimtes te ontwikkelen waarbinnen ontmoetingen tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking kunnen plaatsvinden, die door alle deelnemers als inclusief worden ervaren. Het onderzoek neemt als uitgangspunt wat mensen met een verstandelijke beperking zelf aan wensen, verwachtingen en mogelijkheden hebben. Bij geloofsgemeenschappen denken we allereerst aan gemeenschappen met een christelijke identiteit, maar we realiseren ons dat er ook uitdagingen liggen bij andere levensbeschouwelijk georiënteerde gemeenschappen, zoals moslimgemeenschappen. Uit eigen onderzoek (Hessel & Mulder 2014) en dat van anderen (Boulaouali 2018; Ghaly 2008) blijkt dat er in de praktijk spanningen kunnen bestaan tussen een mensen welgezinde leer en een leven waarin een handicap met thema's als schaamte, beproeving en straf is omgeven.

Onderzoeksvraag

De hoofdvraag voor het onderzoek van de onderzoeksplaats luidt: hoe kunnen geloofsgemeenschappen in Nederland samen met mensen met een verstandelijke beperking een bijdrage leveren aan inclusie in kerk en samenleving?

- Allereerst willen we een *landelijk beeld* krijgen hoe kerken in Nederland zich verhouden tot mensen met een verstandelijke beperking. Op

hoeveel plaatsen in Nederland zijn er projecten waarin geloofsgemeenschappen in contact staan met mensen met een verstandelijke beperking? Waar zijn praktijken van ontmoeting, hoe zijn ze vormgegeven?

- Een tweede lijn van onderzoek is die van het *perspectief van de doelgroep*. Wat is inclusie in de ogen van de mensen met een verstandelijke beperking? Welke verwachting hebben zij van inclusieve ontmoetingen die zij kenschetsen als betekenisvol? Welke ervaringen hebben zij met inclusieve ontmoetingen en wat droeg hieraan bij? Wat zijn in hun ogen *good practices* en welke condities en kenmerken leiden daartoe?
- Een derde lijn van onderzoek is *praktijkinnovatie*. Hoe komen geloofsgemeenschappen die daarvoor gemotiveerd zijn tot nieuwe diaconale praktijken van inclusie? Wat is een inclusiecompetentie en hoe kun je die als vrijwilliger of professional verwerven? Welke praktijkkennis over inclusie uit het domein van zorg en welzijn kan worden benut bij het ontwikkelen van op inclusie gerichte projecten?
- Een vierde lijn van onderzoek is gericht op *theologische reflectie*. Wat betekenen de ontmoeting met mensen met een beperking en de ervaring van een beperking voor ons spreken over menszijn (theologische antropologie)? Wat is de identiteit van de kerk als deze gedefinieerd wordt door inclusieve ontmoetingen (ecclesilogie)? Welke impact heeft de ervaring van mensen met een beperking op het godsbeeld (*disability theology*)? Wat betekent het perspectief van mensen met een beperking voor het bijbelse spreken over mensen met handicaps (hermeneutiek)?

Methoden

De onderzoeksplaats zal gebruik maken van diverse onderzoeksmethoden. Naast literatuurstudie en survey (voor het landelijke beeld) zal de focus liggen op kleinschalige, kwalitatieve lokale projecten gericht op het verkennen van de situatie, het gezamenlijk bepalen van doelen, het zoeken naar mogelijkheden en het implementeren van nieuwe praktijken van ontmoeting. We willen onderzoek doen in praktijk-leergemeenschappen waarin de vrijwilligers uit de kerk, de professionals uit kerkelijk of diaconaal project, mensen uit de doelgroep, mensen van zorginstellingen, studenten en de onderzoeker van de universiteit in wisselende samenstellingen samenwerken om tot nieuwe of vernieuwde praktijken te komen. Zo komen we tot ‘Collaborative Practical Theology’ (De

Roest 2020), die vertrekt vanuit een kritisch waarderende benadering van de ervaringen en opvattingen van de deelnemers.

De praktijken kunnen per plaats verschillen: er ligt geen blauwdruk klaar. Alle betrokkenen zien we als medeonderzoekers die zelf idealen verwoorden, ideeën delen, bezwaren bespreken en mogelijkheden vormgeven en monitoren. Alle praktijkprojecten vorm samen een ‘kenniswerkplaats’ (De Roest 2020, 232), waarin uitwisseling van kennis en ervaringen tussen de verschillende projecten plaatsvindt.

Uitleiding

Hoe gaat het nu, 44 jaar later, met de eerste auteur (Hessel) van het aangehaalde voorbeeld aan het begin van dit artikel en zijn relatie tot mensen met een beperking?

Schuin tegenover ons in de straat woont Tom, een man van in de dertig met meervoudige beperkingen. Hij werd geboren met een erfelijke ziekte en bovendien verliep zijn geboorte moeizaam, waardoor hij beschadigd is door ernstig zuurstoftekort. Hij wordt gehinderd in zijn mobiliteit en heeft beperkte intellectuele vermogens. Tom woont doordeweeks in een groepswoning van een zorginstelling en in de weekends woont hij bij zijn ouders. Hij houdt van bezig zijn, en is blij met zijn dagbesteding op de boerderij: sjouwen, dieren voeren, snoeien, blaadjes vegen en vooral: andere mensen ontmoeten. Want één ding staat vast: Tom is een sociaal mens die altijd gericht is op de ontmoeting met andere mensen. Hij kent iedereen in de straat, hij kent veel mensen in de wijk en probeert met de mensen die hij kent als hij ze ziet contact te maken. ‘André, ouwe jongen’ klinkt het al van 30 meter als hij me in de gaten krijgt. Dan loopt hij naar me toe en begint de ontmoeting met de vraag ‘André, grasmaaier?’ Net als Tom heb ik een zitmaaier en we hebben wel eens samen ons gras gemaaid. Nu in de winterperiode bedoelt hij die opmerking als een grap. Hij weet dat er met deze temperaturen niet wordt gemaaid en kijkt naar me hoe ik zal reageren. Want dat is ook een kernmerk van Tom: hij heeft enorm veel humor, houdt van grapjes maken, en ook geniet hij als ik hem voor de gek probeer te houden. Toen ik Tom voor het eerst ontmoette voelde ik me even onthand als toen ik 16 was in het contact met Hemmo. Maar ik zag hoe Tom in de straat werd opgenomen door buurtbewoners. Veel mensen nemen de tijd om even te stoppen met wat ze doen en met hem een praatje te maken. Ik besloot om dat ook te gaan proberen, zeker toen ik merkte hoe snel hij mij accepteerde. Het contact met Tom is een leerproces voor me dat nog niet is

afgerond. Eerst verstond ik geen woord van wat hij zei. Wat bedoelde hij? Ik moest heel scherp luisteren, ook al omdat hij, verlegen zijnde, soms binnensmonds en bovendien in dialect praat. Al gauw ontdekte ik hoe ik op gesprekken gericht was, terwijl een gesprek eigenlijk niet mogelijk is met Tom. Het gaat om elkaar zien, begroeten, erkennen, een klap op de schouder, wat korte zinnen spreken, belangstelling tonen, en humor. Mijn natuurlijke modus moest ik achter me laten en ik moest leren goed te kijken, goed te luisteren, en ook aandachtig te letten op hoe zijn ouders met hem omgaan. Het doet me opnieuw nadenken over wat contact is, wat menszijn is en wat we als 'normaal' definiëren. Nu we elkaar vier jaar kennen verloopt onze ontmoeting al een stuk soepeler dan eerst. Ik snap nog niet alles in zijn reacties – Waarom is hij soms boos? Waarom loopt hij soms zomaar ineens weg? – maar ik wil hem proberen te begrijpen. Ik besef dat hij die ervaring van niet begrijpen waarschijnlijk ook bij mij heeft. Desondanks is het contact voor hem voldoende waardevol dat hij steeds weer het initiatief neemt. En dat is voor mij ook gaan gelden. Ik ben blij met Tom, met zijn gulle lach en zijn hartelijkheid.

Het creëren van ontmoetingen met mensen met een beperking blijft een boeiende en veeleisende opgave. Het contact vraagt om voortdurende alertheid en reflectie. Het vraagt om afstemming op elkaars wensen en mogelijkheden. Het vraagt om een geduldig, verwachtingsvol openhouden waarin er tijd is voor elkaar. Tegelijkertijd is deze opgave veelbelovend omdat het wederkerige contact enorm verrij-

kend is. Bovendien spoort het contact ons aan om menszijn opnieuw te definiëren. Te zeer hanteren we een beeld van normaal wat is geïnterformeerd door 'able bodies', een lichaam zonder beperkingen, waardoor veel mensen niet aan die norm voldoen en buitengesloten worden (Morris 2013). Geloofsgemeenschappen hebben een bijzondere verantwoordelijkheid in de zorg voor mensen die veel eenzaamheid ervaren.

TIPS BIJ HET THEMA

Thijs Tromp, *Kerk in de marge. Diaconaat als inclusieve praktijk*. https://www.stichtingrotterdam.nl/user/file/oratie_tromp_geannoteerd.pdf

John Swinton, *From inclusion to belonging. A practical theology of community, disability and humanness*. https://www.researchgate.net/publication/254374391_From_Inclusion_to_Belonging_A_Practical_Theology_of_Community_Disability_and_Humanness

Literatuur

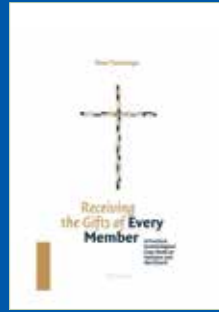
- Alliantie VN-Verdrag Handicap (2019). *Schaduwrapportage Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap in Nederland*. Opgevraagd 13-1-2021 van <https://iederin.nl/wp-content/uploads/2019/12/Schaduwrapport-VN-verdrag-Handicap.pdf>
- Antonsich, M. (2010). Searching for Belonging. An Analytical Framework. *Geography Compass* 4/6, 644-659. DOI: 10.1111/j.1749-8198.2009.00317.x.
- Bos, G. (2016). *Antwoorden op andersheid. Over ontmoetingen tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking in omgekeerde-integratiesettingen*. Amsterdam: Vrije Universiteit (diss.).
- Boulouali, T. (2013). Handicap in islamitisch perspectief. *Tijdschrift voor Geestelijke Verzorging* 16 (71), 33-37.
- Bredewold, F. (2013). *Lof der oppervlakkigheid. Contact tussen mensen met een verstandelijke of psychiatrische beperking en buurtbewoners*. Amsterdam: Van Gennep (diss. UvA).
- Cardol, M., Speet, M. & Rijken, M. (2007). *Anders of toch niet? Deelname aan de samenleving van mensen met een lichte of matige verstandelijke beperking*. Utrecht: Nivel. Verkregen op 20-1-2021 van <https://www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/Anders-of-toch-niet-2007.pdf>.
- Chin, C. (2019). The concept of belonging: Critical, normative and multicultural. *Ethnicities* 19 (5), 715-739. DOI: 10.1177/1468796819827406
- Dijk, W.J. (2004). *De ronde kerk. Over mensen met een verstandelijke beperking tussen instelling en kerk. Onderzoek in opdracht van Kerk in Actie Beraadsgroep Diaconaat en Zorg i.s.m. Philadelphia, 's Heeren Loo en Reliëf*. Utrecht: Centrum voor Geestelijke Verzorging en Zingeving.
- Dijk, W.J. (2008). *Onwijs gaaf. Over de laagbegaafde in de parochie*. Heeswijk: Abdij van Berne.
- Eggink, E., Woittiez, I. & Klerk, M. de (2020). *Maatwerk in meedoen. Een vergelijking van zelfredzaamheid, hulpbronnen en kwaliteit van leven tussen mensen met en zonder een verstandelijke beperking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ghaly, M. (2008). Visies op mensen met verstandelijke beperkingen binnen de islamitische traditie. *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met verstandelijke beperkingen*, 34(2), 115-126.
- Gilmore, L. & Cuskelly, M. (2014). Vulnerability to Loneliness in People with Intellectual Disability: An Explanatory Model. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities* 11 (3), 192-199. DOI: 10.1111/jppi.12089.
- Hessel, R. & Mulder, A. (2014). *Gewoon of beperkt? Hoe jodendom, christendom en islam omgaan met mensen met een handicap*. Zoetermeer: Meinema.
- Meininger, H.P. (1998). *'Als uzelf'. Een theologisch-ethische studie van zorg voor verstandelijk gehandicapten*. Amersfoort: 's Heeren Loo.
- Meininger, H.P. (2001). Authenticity in Community, *Journal of Religion, Disability & Health*, 5 (2-3), 13-28. DOI: 10.1300/J095v05n02_02.
- Meininger, H.P. (red.) (2004). *Van en voor allen. Wegwijzers naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke handicap hebben*. Zoetermeer: Meinema.
- Meininger, H.P. (2007). *Verhalen verbinden. Een narratief-ethisch perspectief op sociale integratie van mensen met een verstandelijke handicap*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Meininger, H.P. (2008). The Order of Disturbance: Theological Reflections on Strangeness and Strangers, and the Inclusion of Persons with Intellectual Disabilities in Faith Communities, *Journal Of Religion, Disability & Health*, 12 (4), 347-364, DOI:10.1080/15228960802497874.
- Morris, W. (2013). Transforming Able-Bodied Normativity: The Wounded Christ and Human Vulnerability. *Irish Theological Quarterly* 78 (3), 231-243. DOI: 10.1177/0021140013484428.
- Petroutsou, A., Hassiotis, A. & Afia, A. (2018). Loneliness in people with intellectual and developmental disorders across the lifespan: A systematic review of prevalence and interventions. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities* 31, 643-658. DOI: 10.1111/jar.12432.
- Reinders, H.S. (2008). *Receiving the Gift of Friendship. Profound Disability, Theological Anthropology and Ethics*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Reinders, H.S. (2012). Being with the Disabled: Jean Vanier's Theological Realism, in: Brock, B. & Swinton, J. (ed.), *Disability in the Christian Tradition*, Eerdmans: Grand Rapids, 467-511.
- Reinders, H.S. (2014). *Disability, Providence and Ethics: Bridging Gaps, Transforming Lives*. Waco: Baylor University Press.
- Roest, H. de (2020). *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*. Leiden/ Boston: Brill.
- Simplican, S.C., Leader, G., Kosciulek, J. & Leahy, M. (2014). Defining social inclusion of people with intellectual and developmental disabilities: An ecological model of social networks and community participation. *Research in Developmental Disabilities* (38), 18-29.
- Smit, J. (2006). *Zo gewoon mogelijk. Tien theologische tips voor inclusie*. Utrecht: Instituut voor Theologie en Sociale Integratie.
- Smit, J. (2008). *Sociale integratie in de geloofsgemeenschap. Zestien praktijkverhalen*. (Handreiking II). Utrecht: Instituut voor Theologie en Sociale Integratie.
- Smit, J. (2011a). *Competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking*. Amersfoort: Stichting Philadelphia Zorg (diss. VU Amsterdam).
- Smit, J. (red.) (2011b). *Sociale integratie in de geloofsgemeenschap. 16 praktijkverhalen*. Utrecht: Instituut voor Theologie en Sociale Integratie.

- Steglich-Lentz, A. & Loon, J. van (2012). *Geloven in inclusie. Over zingeving en participatie van mensen met een verstandelijke beperking*. Antwerpen: Garant.
- Swinton, J. (2015). From inclusion to belonging. A practical theology of community, disability and humanness. *Journal of Religion, Disability and Health*, 16 (2), 170-190. DOI:10.1080/15228967.2012.676243.
- Tamminga, K. (2020). *Receiving the Gifts of Every Member. A Practical Ecclesiological Case Study on Inclusion and the Church*. Kampen: Summum (diss. TU Kampen).
- Tromp, T. (2020). *Kerk in de marge. Het diaconaat als inclusieve praktijk*. (Oratie). Amsterdam: Protestantse Theologische Universiteit. https://www.stichtingrotterdam.nl/user/file/oratie_tromp_geannoteerd.pdf
- United Nations. (2006). *Final report of the ad hoc committee on a comprehensive and integral international convention on the protection and promotion of the rights and dignity of persons with disabilities*. New York: United Nations.
- Verplanke, L. & Duyvendak, J.W. (2010). *Onder de mensen? Over het zelfstandig wonen van psychiatrische patiënten en mensen met een verstandelijke beperking*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Woittiez, I., Eggink, E. & Ras, M. (2019). *Het aantal mensen met een licht verstandelijke beperking: een schatting. Notities behoeve van het IBO-LVB*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Als onderzoekers nodigen we alle geïnteresseerden die met ons het avontuur willen aangaan om te zoeken naar betekenisvolle ontmoetingsplekken voor mensen met en zonder verstandelijke beperkingen uit om contact met ons op te nemen. Stuur een e-mail naar: André Mulder E a2.mulder@pthu.nl

André (dr. A.) Mulder is senior onderzoeker bij de Bijzondere Leerstoel Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit, locatie Amsterdam. E a2.mulder@pthu.nl

Thijs (prof.dr. T.) Tromp is bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit, locatie Amsterdam, en directeur van Reliëf, christelijke vereniging van zorgaanbieders in Woerden. E thijstomp@versatel.nl



Koos Tamminga
*Receiving the Gifts of Every Member:
A Practical Ecclesiological Case Study on
Inclusion and the Church*

Datum

25 september 2020

Universiteit

Theologische Universiteit Kampen

Promotores

Prof.dr. J.H.F. Schaeffer, Theologische Universiteit Kampen
Prof. dr. J. Swinton, University of Aberdeen

Beoordelingscommissie

Prof.dr. A.L.Th. de Bruijne,
Theologische Universiteit Kampen
Prof.dr. B.T. Conner, Western
Theological Seminary, Holland, Michigan
Prof.dr. H.P. de Roest,
Protestantse Theologische Universiteit

Opponenten

Prof.dr. T. Tromp
Prof.dr. H.P. de Roest
Prof.dr. A.L.Th. de Bruijne
Prof.dr. B.T. Conner
Prof.dr. S. Paas

Stelling

De kern van kerk-zijn bestaat in het je laten verrassen door de gaven die Christus door zijn Geest aan de gemeente geeft. Dat creëert ruimte voor een christelijke praktijk van inclusie.

Kritiek

Door de gekozen etnografische insteek worden enerzijds theologische concepten soms minder diepgaand behandeld dan gewenst, terwijl ook de transformatie van de bestudeerde praktijk beperkt blijft doordat er geen sprake is van actie-onderzoek.

De gaven van ieder lid ontvangen

Inclusie in kerk en maatschappij

Wat kan de kerk bijdragen aan de gewenste inclusieve samenleving voor mensen met een beperking? En hoe zou het denken daarover gestimuleerd kunnen worden? Daarover ging het promotieonderzoek van Koos Tamminga.

Aanleiding en probleemstelling

Hoe kunnen we ervoor zorgen dat iedereen meedoet? Dat is, heel eenvoudig gezegd, de centrale vraag achter dit onderzoek. Het antwoord kon niet zijn: door allerlei programma's op te zetten voor mensen die nu niet voldoende mee kunnen doen. Dat is lang de antwoordrichting geweest waarin in kerk en maatschappij werd omgegaan met mensen met een verstandelijke beperking. Aangepast, speciaal, met mogelijkheden ... We kennen de terminologie. Maar dan blijft het meedoen van deze groep toch een ander soort 'meedoen' dan dat van anderen. Het blijft beperkt tot een 'ontvangend meedoen', terwijl er weinig ruimte is voor echte bijdragen. In één woord kun je deze benadering omschrijven als een benadering van *integratie*: de mensen 'zonder beperking' maken ruimte voor 'mensen met beperking'. De grenzen tussen deze groepen blijven echter grotendeels intact en worden niet bevraagd.

Een alternatieve benadering is die van het inclusieve denken. Het centrale verschil tussen integratie en inclusie zit hem in het feit dat bij inclusie aandacht wordt gevraagd voor de *bijdrage* die mensen met een beperking kunnen leveren. Dat impliceert een complete omkering van de blikrichting. Het is niet de ene groep die

wat inschikt en zo net voldoende ruimte maakt voor de andere groep – nee, er is maar één groep. Tenminste, dat is het idee.

In mijn onderzoek kwam ik erachter dat dit idee, bijvoorbeeld in het onderwijs en op de banenmarkt, zelden praktijk wordt. Een mooi woord als inclusie op overheidsbeleid plakken, garandeert dus nog geen succes. Hierom, en ook omdat de omschrijving van en reflectie op het begrip inclusie niet zo ver ontwikkeld is als wel zou moeten, hebben velen aarzelingen bij de term inclusie.

Het maatschappelijk debat over inclusie en de theologie

In het proefschrift laat ik zien hoe het woord inclusie in kerk en maatschappij gebruikt wordt en hoe daar door theologen op gereageerd wordt. Inclusie is een woord dat je ontzettend veel hoort, in verschillende contexten. We willen een inclusieve samenleving zijn en dus bijvoorbeeld niet racistisch en seksistisch. Tot zover kan niemand het daar mee oneens zijn. Maar wat vraagt dat van ons als samenleving?

De Australische ethica Jayne Clapton laat zien dat op de technische en juridische aspecten van die vraag wel wordt ingegaan, maar nauwelijks op de ethische kant van de zaak. Met andere

woorden: er is wel aandacht voor het *hoe* van inclusie, en ook nog wel voor het juridisch waarborgen daarvan in wetten en regelgeving, maar nauwelijks voor het *waarom*. Juist die waarom-vraag is voor kerken belangrijk. Bovendien kunnen kerken mogelijk bijdragen aan de maatschappelijke bezinning op die waarom-vraag.

Theologen gaan op uiteenlopende wijze in op de term inclusie. Een groep omarmt het woord zonder de waarom-vraag te stellen. Het is toch evident dat de kerk tegen uitsluiting is? Deze groep gaat mee in het centraal stellen van de hoe-vraag. Een tweede groep staat hier lijnrecht tegenover. Zij zijn bijvoorbeeld bang voor het vervagen van duidelijke grenzen, die zij toch bijbels achten, of zien in het overnemen van het begrip inclusie het gevaar van een kritiekloze aansluiting bij een seculier-politieke overtuiging. Tussen deze twee groepen in zie je ook theologen die de waarom-vraag juist wel centraal stellen en vanuit hun eigen theologische subdiscipline op die vraag ingaan. Ik schaar mij onder hen, omdat die waarom-vraag bij uitstek een vraag is waaraan de kerk kan bijdragen.

Case study in Hart van Vathorst

In dit onderzoek bestudeerde ik de waarom-vraag niet primair vanuit literatuur en theorie, maar vanuit de praktijk. Ik sloot me hiermee aan bij het veld van de praktisch-theologische ecclesiologie. Ik bestudeerde het project Hart van Vathorst, waar een kerk en een aantal zorgaanbieders voor mensen met een beperking hun krachten bundelden. Zo ontstond een unieke plek waar een 'doorsnee' gemeente opeens werd verrijkt met een grote groep leden met een verstandelijke beperking.

De visie van Hart van Vathorst was er een van

inclusiefsamenleven. Deze plek was een mooie proeftuin om vanuit de praktijk te kijken hoe dat eruit zou gaan zien, met bijzondere aandacht voor de waarom-vraag. Wat drijft mensen om wel of niet hun plek in te nemen in zo'n project? Wanneer is het eigenlijk geslaagd? Welke lastige vragen blijven er liggen?

Door een etnografische benadering te kiezen kon ik deze en andere vragen steeds verder invullen. Ik deed observaties, nam interviews af, had veel gesprekken met betrokkenen, bestudeerde documenten en codeerde al deze informatie in speciale software. Daaruit ontstond een rijk beeld van dit project dat verbonden kon worden met de bredere discussie over inclusie.

Hier vanuit trek ik drie algemene conclusies.

- Ten eerste: er ligt voor kerken een uitdaging om met inclusie aan de gang te gaan. Deze studie maakt duidelijk hoeveel een betekenisvolle plek in een kerkgemeenschap voor mensen met een beperking betekent. Het feit dat lang niet alle kerken hier werk van maken, plaatst ons dus voor een uitdaging.
- Ten tweede: de kerk heeft een enorm potentieel. Vanuit de eigen theologische waarden en vanuit de structuren en middelen die in kerkgemeenschappen al voorhanden zijn, kan een manier van gemeenschap-zijn worden opgebouwd waar veel behoefte aan is.
- Ten derde: werken aan inclusie raakt het geheel van kerk-zijn. Het is dus noodzakelijk om hier fundamenteel ecclesiologisch op te reflecteren.

Geleerde lessen

Naast deze wat algemenere conclusies trek ik vijf lessen uit deze studie, waar ook verder gesprek over nodig is.

1. Dit betreft de vraag naar wat inclusie nu precies is. Die vraag is door dit onderzoek verhelderd. In relatie tot kerk-zijn is de voornaamste uitdaging van inclusie om ruimte te maken voor actieve deelname van mensen met een beperking in het kerk-zijn. Zo zijn zij niet alleen aanwezig, maar worden de gaven die de Geest aan alle leden van het lichaam geeft ook daadwerkelijk ontvangen. Dit vereist een *receptieve ecclesiology*: een manier van denken over kerk-zijn waarin ontvankelijkheid centraal staat.
2. Daarnaast is duidelijk geworden dat het leidinggeven aan processen van inclusie van cruciaal belang is. Hierbij moeten leiders in de kerk hun inclusieve visie kunnen relateren aan de identiteit van de kerk zelf. Zodoende ontstaat ook draagvlak om die visie over de volle breedte van het kerk-zijn te implementeren.
3. Voor het liturgische leven van de kerk betekent een inclusieve benadering dat er uiteindelijk geen sprake kan zijn van een doelgroepenliturgie, maar dat alle liturgie principieel als expressie en formatie van het geloof van de *gehele* gemeente wordt gezien. Bezinning hierop bestaat in de pastorale liturgie.
4. Het leven van de kerk vindt plaats in de wereld en een inclusievere vorm van kerk-zijn heeft daardoor ook gevolgen voor die wereld. De kerk kan hierin zowel bijdragen door vormen van gemeenschap te ontwikkelen die voor de bredere maatschappij uitnodigend en inspirerend zijn, als door vanuit haar eigen geleefde Verhaal kritisch te zijn op elementen in onze samenleving die zulke gemeenschappen juist bemoeilijken.
5. Daarom is het ook blijvend belangrijk dat in deze ontwikkelingen de rol van theologische reflectie niet wordt onderschat: inclusie roept

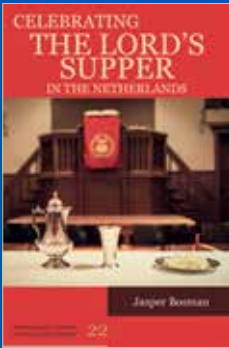
spanningen en fundamentele vragen op. Om hier goed mee te kunnen omgaan is het nodig dat theologen zich met die vragen bezighouden. De taak van de theologie is dan vervolgens niet om vanuit een ivoren toren antwoorden te geven, maar om met de voeten in de modder van het concrete gemeenschapsleven te helpen vragen op een juiste manier te stellen en verschillende antwoord-stemmen op een gebalanceerde manier tot klinken te brengen.

Ik hoop dat mijn onderzoek helpt om op iedere plek antwoord te kunnen geven op die simpele vraag: hoe zorgen we ervoor dat iedereen meedoet?

Literatuur

- Brock, B. (2011). Theologizing Inclusion. *Journal of Religion, Disability & Health*, 15(4), 351-376. <https://doi.org/10.1080/15228967.2011.620389>
- Cameron, H., Bhatti, D. & Duce, C. (2010). *Talking About God in Practice*. Birmingham/Norwich: Hymns Ancient & Modern Ltd.
- Carter, E.W. (2007). *Including People with Disabilities in Faith Communities: A Guide for Service Providers, Families, and Congregations* (1e ed.). Baltimore, Maryland: Brookes Publishing.
- Clapton, J. (2008). *A Transformatory Ethic of Inclusion: Rupturing Concepts of Disability and Inclusion*. Rotterdam/Boston, MA: Sense Publishers.
- Healy, N.M. (2000). *Church, World, and the Christian Life: Practical-Prophetic Ecclesiology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meininger, H.P. (red.). (2004). *Van en voor allen. Wegwijzers naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke handicap hebben*. Zoetermeer: Meinema.
- Spina, F.A. (2005). *The Faith of the Outsider: Exclusion and Inclusion in the Biblical Story*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Loon, J. van & Steglich-Lentz, A. (red.). (2012). *Geloven in inclusie: Over zingeving en participatie van mensen met een verstandelijke beperking*. Antwerpen: Garant.

Koos (dr. K.S.) Tamminga is predikant in de Kruiskerk te Meppel.
E kstamminga@tukampen.nl



Jasper Bosman

*Celebrating the Lord's Supper in the Netherlands:
A Study of Liturgical Ritual Practice in Dutch
Reformed Churches*

Datum

18 september 2020

Universiteit

Theologische Universiteit Kampen

Promotores

Prof.dr. J.H.F. Schaeffer, Theologische Universiteit
Kampen

Prof.dr. M. Barnard, Protestantse Theologische
Universiteit Amsterdam

Opponenten

Prof.dr. John Witvliet, Professor of Worship,
Calvin Theological Seminary, Grand Rapids, MI

Prof.dr. Maarten Kater, hoogleraar Praktische
Theologie, Theologische Universiteit Apeldoorn

Prof.dr. Maarten Wisse, hoogleraar Dogmatiek,
Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam

Dr. Mirella Klomp, universitair hoofddocent
Praktische Theologie, Protestantse Theologische
Universiteit Amsterdam

Prof.dr. Kees de Ruijter, emeritus-hoogleraar Prakti-
sche Theologie, Theologische Universiteit Kampen

Prof.dr. Erik de Boer, hoogleraar Kerkgeschiedenis,
Theologische Universiteit Kampen

Beleving van het Heilig Avondmaal

Hoe wordt de viering van het Heilig Avondmaal in gereformeerde kerken in Nederland uitgevoerd, ervaren en gewaardeerd, en wat kan daarvan geleerd worden? Deze vraag staat centraal in het recent verschenen proefschrift van Jasper Bosman (2020). In dit artikel bespreekt hij de opzet van zijn onderzoek en de belangrijkste conclusies.

Je hoeft niet gereformeerd te zijn om te weten dat er veel over het avondmaal is geschreven, ook binnen de gereformeerde traditie. Meestal gaat het dan om exegetische literatuur, kerkhistorisch onderzoek of publicaties vanuit systematisch-theologisch perspectief. Ondanks enkele eerdere studies (Moore-Keish 2008; Tamilio III 2014; Robinson e.a. 2018) was er nog geen diepgaand empirisch onderzoek gedaan naar de vormgeving, beleving en waardering van het avondmaal binnen specifiek de gereformeerde traditie in Nederland. Het doel van dit onderzoek was om daar verandering in te brengen.

Four Voices of Theology

Om de vormgeving, beleving en waardering van het avondmaal empirisch te onderzoeken heb ik gebruikgemaakt van het *Theology in Four Voices*-model. Dit onderzoeksinstrument is ontwikkeld door theologen en sociologen uit Groot-Brit-

tannië (Cameron 2010; Watkins 2020). Binnen dit model worden vier verschillende theologische stemmen onderscheiden: de *Operant Voice* (operante stem), *Espoused Voice* (aangehangen stem), *Formal Voice* (formeel stem) en de *Normative Voice* (normatieve stem). De operante stem omschrijft wat er gebeurt in de praktijk; de aangehangen stem hoe gewone kerkleden denken over een bepaalde praktijk; de formele stem de mening van de theologen; en de normatieve stem hoe de betreffende praktijk wordt omschreven in documenten met normatieve status (bijv. kerkorde, liturgische formulieren en belijdenissen). Oorspronkelijk is deze vierdeling bedacht voor theologisch actie-onderzoek, maar in dit proefschrift zijn de vier stemmen uitsluitend gebruikt om de huidige praktijken te beschrijven en te analyseren met behulp van verschillende onderzoeksmethoden, zoals participerende observaties, focusgroepen, individuele interviews en literatuuronderzoek. Tijdens de observaties en interviews is aanvullend gebruikgemaakt van concepten die ontwikkeld zijn binnen de *Ritual Studies* (m.n. Grimes 2013).

Onderzoekopzet

Het uitgevoerde empirisch onderzoek is kwalitatief van aard. Om de onderzoekspopulatie hanteerbaar te houden is ervoor gekozen om onderzoek te doen binnen twee denominaties: de Christelijke Gereformeerde Kerken (CGK) en de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (GKv). In totaal zijn zes lokale kerken onderzocht: drie binnen elk kerkverband. Per gemeente zijn twee vieringen omschreven op basis van participerende observaties door de onderzoeker zelf, om de *Operant Voice* te

beschrijven. Daarnaast zijn in vijf van de zes kerken focusgroepen gehouden met gemeenteleden, aan de hand van vijf topics. Deze interviews duurden gemiddeld anderhalf uur en zijn gebruikt om de *Espoused Voice* te analyseren. In één CGK-kerk zijn gemeenteleden individueel geïnterviewd, vanwege pastorale bezwaren van de kerkenraad. Vervolgens zijn de lokale voorgangers individueel geïnterviewd, om de *Formal Voice* te omschrijven. Op deze manier zijn in totaal honderd gemeenteleden en zes predikanten geïnterviewd. Om de omschrijving van de formele stem compleet te maken zijn ook de theologische publicaties over avondmaal binnen beide denominaties bestudeerd door middel van literatuuronderzoek. Ten slotte zijn de normatieve teksten over avondmaal geanalyseerd om de *Normative Voice* te duiden.

Belangrijkste waarnemingen

Op basis van bovengenoemde observaties, interviews en literatuurstudie heb ik geconcludeerd dat er in de onderzochte praktijken verschillende spanningsvelden bestaan die samen kenmerkend zijn voor de vormgeving, beleving en waardering van het avondmaal. In het voorlaatste hoofdstuk noem ik in totaal zeven spanningsvelden, waarvan ik hier de belangrijkste drie noem. Allereerst werd duidelijk dat *beleving* belangrijk wordt gevonden door zowel predikanten als gemeenteleden. Meerdere deelnemers gaven aan het sacrament graag zo bewust mogelijk te willen ervaren, maar tegelijk klinkt het ‘sursum corda’ als waarschuwing om niet te blijven hangen aan de aardse tekenen van brood en wijn. Ten tweede werd *gemeenschap* in het avondmaal positief gewaardeerd, maar wel verschillend. Terwijl

gemeenteleden vooral de waarde van ‘gemeenschap met elkaar’ in het avondmaal benadrukten, waardeerden de betrokken predikanten zowel de gemeenschap met Christus als de gemeenschap met elkaar. Ten derde werd zichtbaar dat in de bestudeerde avondmaalspraktijken zowel zonde als vergeving, zowel feestvieren als gedenken wordt gesymboliseerd, zij het in verschillende verhoudingen.

Conclusies en aanbevelingen

Hoe wordt de viering van het Heilig Avondmaal in gereformeerde kerken uitgevoerd, ervaren en gewaardeerd, en wat kan daarvan geleerd worden? De eerste helft van deze onderzoeksvraag heb ik beantwoord door de vier theologische stemmen te beschrijven. Vervolgens heb ik op basis van overeenkomsten en verschillen tussen de vier stemmen aanbevelingen geformuleerd voor lokale kerken. Zo doen gereformeerde kerken er verstandig aan om bewuste, persoonlijke beleving serieus te nemen, niet alleen omdat deelnemers hiernaar verlangden maar ook omdat het avondmaal een ‘belichaamde praktijk’ is (Bass 2008, 29). Ten tweede kunnen gemeenteleden en predikanten – vanwege de gesignaleerde verschillen in beleving – van elkaar leren wanneer ze onderling in gesprek gaan. Ten derde zou de liturgische betrokkenheid van gemeenteleden verhoogd kunnen worden door hen een meer actieve rol te geven tijdens de avondmaalsvieringen. Ten vierde is op basis van de interviews duidelijk geworden dat verandering van spijs doet eten: door van tijd tot tijd verschillende liturgische vormen en formuleren te gebruiken kunnen de diverse betekenissen van het avondmaal beter tot hun

recht komen. In ieder geval moet worden voorkomen dat het sacrament in woorden wordt opgesloten, omdat het voor alles een *praktijk* is die gedaan en beleefd moet worden.

Literatuur

- Barnard, M., Cilliers, J. & Wepener, C. (2014). *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies: Fields and Methods, Concepts and Metaphors*. Leuven: Peeters.
- Bass, D.C. (2008). Ways of Life Abundant. In: Dorothy C. Bass & Craig Dykstra (red.), *For Life Abundant: Practical Theology, Theological Education, and Christian Ministry* (pp. 21-40). Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Bosman, J. (2020). *Celebrating the Lord's Supper in the Netherlands: A Study of Liturgical Ritual Practice in Dutch Reformed Churches*. Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 22. Amsterdam/Groningen: Institute for Ritual and Liturgical Studies/Centre for Religion and Heritage.
- Cameron, H., e.a. (2010). *Talking About God in Practice: Theological Action Research and Practical Theology*. London: SCM Press.
- Grimes, R.L. (2013). *The Craft of Ritual Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Moore-Keish, M.L. (2008). *Do This in Remembrance of Me: A Ritual Approach to Reformed Eucharistic Theology*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Robinson, R., Wisse, M. & Smit, P.-B. (2018). Verbindende maaltijden? Eerste resultaten van een nieuw meetinstrument. In: Mirella Klomp, Peter-Ben Smit en Iris Speckmann (red.), *Rond de tafel: maaltijd vieren in liturgische contexten* (pp. 63-74). [Heeswijk]: Berne Media.
- Spijker, W. van 't, e.a. (1980). *Bij brood en beker: leer en gebruik van het heilig avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk*. Goudriaan: De Groot.
- Tamilio III, J. (2014). *Practice and Understanding of the Eucharist: United Church of Christ: A Practical Theological Study*. Saarbrücken: Scholars' Press.
- Watkins, C. (2020). *Disclosing Church: An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice*. London: Routledge.

Jasper (dr. J.A.G.) Bosman is predikant van De Open Poort in Hattem.
E jagbosman@tukampen.nl

Trendbericht

Pastoraalpsychologie 2017-2020

Pastoraalpsychologie werd door één van de grondleggers ervan, Seward Hiltner, als ‘psychologie vanuit het standpunt van de pastor’ beschreven. In functie van dit trendbericht is een herformulering zinvol. Niet alleen pastores, maar al degenen met een mandaat voor zorg hebben interesse in kennis van de ‘ziel’, in de spirituele dimensie van de zorgvragers. Bronnen voor zulke kennis kunnen gevonden worden in klinische psychologie, maar ook in geleefde religie en spiritualiteit, domeinen die door de praktische theologie bestudeerd worden. De boeken die hier besproken worden, gepubliceerd tussen 2017 en 2020, zijn allemaal te situeren op het snijpunt van zorg, spiritualiteit en klinische psychologie. Idealiter worden ze gekenmerkt door echte interdisciplinaire dialoog.

De erfenis van de pastoraalpsychologie

Twee omvangrijke publicaties van de meest bekende Duitstalige pastoraalpsychologen, Michael Klessmann en Christine Burbach, brengen excellente overzichten van de verwezenlijkingen van de pastoraalpsychologie gedurende de laatste vijf decennia. Met *Theologie und Psychologie im Dialog* (Klessmann 2020) presenteert Klessmann een nieuw inleidend handboek voor studenten. Dit werk vloeit voort uit zijn aanvoelen dat de invloed van pastoraalpsychologie binnen de kerk en de academie achteruitgaat. Klessmann volgde klinisch-pastorale vorming in de Verenigde Staten. Hij was betrokken bij de *Seelsorgebewegung*, die in de jaren zeventig van de vorige eeuw een paradigmashift in de praktijk van de kerkelijke pastorale zorg teweegbracht en tot een nieuw zelfverstaan van pastores leidde. Hoewel veel collega's een

eerder eng begrip van pastoraalpsychologie hanteren, als een hulpdiscipline die de praktijk van pastorale zorg moet ondersteunen, argumenteert Klessmann dat pastoraalpsychologie eigenlijk het leidende paradigma voor praktische theologie zou moeten zijn.

Zijn boek toont aan dat een coherente inleiding in praktische theologie vanuit een pastoraalpsychologisch paradigma mogelijk is. Lezers zullen er ook praktische toepassingen in vinden en een verdere uitwerking van specifieke thema's uit Klessmans eerder verzameling van lezingen over pastorale zorg (Klessmann 2017).

Onder de vele psychologische benaderingen die klinisch-pastorale vorming en pastoraalpsychologie beïnvloed hebben, is de meest invloedrijke ongetwijfeld Carl Rogers humanistische en persoons-gecentreerde benadering. Burbachs

Handbuch Personenzentrierte Seelsorge und Beratung (Burbach 2018) verzamelt 39 bijdragen die de actuele stand van zaken op het vlak van theorie en praktijk weergeven binnen, maar nu ook meer en meer buiten een kerkelijke context. Haar boek toont aan hoe de persoonsgecentreerde benadering gegroeid is gedurende de laatste vijftig jaar. Sommige kernbegrippen zijn deel gaan uitmaken van het dagelijkse taalgebruik (zoals bijvoorbeeld zelfactualisatie, aanvaarding, empathie, authenticiteit). Hoewel geen enkele van deze bijdragen op grote conceptuele vernieuwingen wijst, is dit handboek zeer actueel. Dat blijkt ook uit het gegeven dat ook alle trends die in dit rapport besproken worden (zoals nieuwe therapeutische benaderingen, de-pastoralisatie van zorg, geestelijke gezondheid en gender) door de auteurs van dit handboek onder de aandacht worden gebracht.

Als de inleiding van Gordon Hilsman in klinisch-pastorale vorming (Hilsman 2018) als een aanwijzing gezien wordt voor hoe de erfenis van pastoraalpsychologie in de Verenigde Staten beheerd wordt, dan worden vele interculturele stereotypen bevestigd. Terwijl de Duitse publicaties dik en theoretisch zijn, is Hilsmans werk kort, licht en vooral pragmatisch. Waar Klessmann een paradigma voor praktische theologie naar voren wil schuiven, vertelt Hilsman de lezers 'hoe ze het meeste uit' hun cursussen en trainingen kunnen halen. Terwijl de kerkelijke context nog bepalend is voor Klessmann, spreekt Hilsman zorgverleners in elke discipline aan. Toch deelt Hilsman het verlangen van Klessman en Burbach om de erfenis te bewaren en door te geven: allen spreken ze over methoden die het

kritische zelfbewustzijn van zorgverleners verhogen om op die manier potentiële schade aan kwetsbare ontvangers van zorg te verminderen.

Uitbreiding van het scala aan therapeutische benaderingen

De geschiedenis van pastoraalpsychologie wordt gekenmerkt door het veelvuldig uitlenen van concepten en praktijken uit verschillende psychotherapeutische scholen. Dit vruchtbare proces van uitlenen en integratie is nog steeds bezig. De pastoraalpsychologie aarzelde lang om cognitieve gedragstherapie (CGT) werkelijk te omarmen. Met Katia Dubiski's boek wordt duidelijk hoe ook deze benadering uiteindelijk haar intrede gemaakt heeft binnen de Duitstalige *poimeniek*, de leer van de pastorale zorg (Dubiski 2017). Dubiski toont aan dat een zinvolle interdisciplinaire dialoog tussen poimeniek en cognitieve gedragstherapie mogelijk is. Vertrouwdheid met CGT draagt bij aan de hermeneutische en methodologische competenties van pastores. Haar boek heeft echter een agenda die veel verder reikt. Het omvat een verregaande kritiek op de zeer sterk geïnstitutionaliseerde pastoraalpsychologie in Duitsland. Met haar programmatische oproep voor 'psychologisch-geïnformeerde poimeniek' stuurt Dubiski aan op een vervanging van het pastoraalpsychologisch paradigma. Ze maakt een duidelijk onderscheid tussen pastorale zorg en psychotherapie en stelt dat de receptie van psychotherapeutische concepten binnen de pastorale zorg moet gebaseerd zijn op de wetenschappelijke validiteit van de concepten. Daarom moet poimeniek er naar streven om goed op de hoogte te zijn van de actuele ontwikkelingen binnen de academische

klinische psychologie. In plaats van zichzelf vast te pinnen op één specifieke school van therapie benadrukt Dubiski het belang van een brede psychologische kennis zowel voor de discipline van poimeniek als voor de training van pastores.

Dubiski's argumentatie was succesvol, zo blijkt uit de uitgebreide behandeling ervan in het boek van Klessmann en uit een aantal publicaties over cognitieve gedragstherapie (Haußmann & Höfelschweiger 2020; Willberg 2019). Een auteur die Dubiski in detail bespreekt is Timm Lohse. Zijn populaire boek *Das Kurzgespräch in Seelsorge und Beratung* (Lohse 2020) werd recent in zijn vijfde, herziene en uitgebreide versie gepubliceerd. Lohse's focus ligt op methoden om korte conversaties te voeren, die vaak deel uitmaken van het leven in kerkgemeenschappen. Toch is het boek representatief voor de poimenische erkenning van kortdurende therapie, een benadering die gesitueerd kan worden op het snijpunt van systemische therapie en cognitieve gedragstherapie.

Heeft spirituele zorg pastores nodig?

Hoewel pastoraalpsychologen gedurende vele jaren inzichten en interventies vanuit de psychotherapie binnenbrachten in hun eigen pastorale praktijk, zijn het nu meer en meer medische zorgverleners die religie en spiritualiteit proberen te integreren in hun professionele praktijk. *Religionssensible Psychotherapie und Psychiatrie* (Mönter et al. 2020) biedt in 26 bijdragen aan wat de ondertitel belooft: basiskennis en verslag van praktische ervaringen. Religieuze gevoeligheid veronderstelt zowel een houding van respect voor de religieuze beleving van de zorgvrager en basiskennis over religies. Dit laatste moet niet

enkel een waardering van de inherente bronnen van een religie omvatten, maar ook de mogelijke negatieve uitwerkingen van die religie (cf. de bijdragen van Klosinski, Demling & Rüschhoff in: Mönter et al. 2020). Het *Fallbuch Spiritualität in Psychotherapie und Psychiatrie* (Utsch et al. 2018) vervangt de interesse van het vorige boek in georganiseerde religies door een meer flexibele notie van spiritualiteit. De casestudies geven een fascinerende inkijk in hoe psychiaters spirituele thema's in het leven van zorgontvangers opvatten.

De kernvraag achter beide publicaties is hoe ver medische zorgverleners kunnen gaan om tegemoet te komen aan de religieuze en spirituele noden van de zorgvrager. Dit is één kant van de controverse over spirituele zorg. Inspirerende bijdragen over dit debat worden verzameld in het nummer van april 2020 van het tijdschrift *Spiritual Care* (Peng-Keller 2020).

De andere zijde van dezelfde medaille is de vraag welke ruimte deze transdisciplinaire erkenning van de spirituele dimensie in de zorg laat voor religieuze professionals, in het bijzonder ziekenhuispastores. Traugott Roser (Roser 2019) ziet een rol weggelegd voor hoog gekwalificeerde theologen in multidisciplinaire teams en reflecteert over de organisatorische gevolgen voor Duitse kerken. Isolde Karle (Karle 2017) waarschuwt dat de notie van holistische zorg ertoe kan leiden dat beroepsuitoefenaars hun professionele grenzen overschrijden en dat kan door zorgvragers als een bedreiging van hun persoonlijke vrijheid gezien worden. Terwijl sommigen *meaning making* als een centraal doel



Diepte in het Groninger landschap

van spirituele zorg beschouwen (bijv. Kruizinga et al. 2018) stelt Karle dat pastorale zorg niet probeert betekenis te genereren waar die niet bestaat. Pastorale zorg biedt eerder presentie aan in het aangezicht van wanhoop en lijden. August Laumer (Laumer 2018) is ervan overtuigd dat het Duitse debat over spirituele zorg in ziekenhuizen nog in een beginstadium verkeert en dat theologen dit mee kunnen vormgeven. Stefan Gärtner daarentegen laat zien hoe kerk en theologie in de Nederlandse context nog weinig betekenis hebben in de praktische organisatie van de geestelijke verzorging in ziekenhuizen (Gärtner 2017). Kees De Groot ziet de verschuiving van pastorale zorg vanuit het religieuze naar het seculiere domein als een aanwijzing van de

‘liquidatie’ van de kerk in de laatmoderne tijd (De Groot 2018).

Een gezamenlijke bekommernis van medische zorgverleners en pastores is om meer inzicht te krijgen in de noden van patiënten. Lindsay Desmet, Jessie Dezutter, Anne Vandenhoeck en Annemie Dillen publiceerden een review-artikel over de spirituele noden van geriatrische patiënten (Desmet et al. 2020). Deze noden omvatten thema’s als verbondenheid, zinbeleving, identiteit en religie.

Een verdiepte interesse in geestelijke gezondheid

Een andere opvallende trend in de recente literatuur is de groeiende interesse van theologen in vragen omtrent geestelijke gezondheid. Verschillende publicaties willen pastores en ‘caregivers’ de *basics* meegeven. ‘Als je bij iemand op bezoek gaat die worstelt met specifieke klachten, is het goed om daar de nodige kennis van te hebben’, stelt Hanneke Schaap-Jonker (Schaap-Jonker 2020) in de inleiding van haar handboek, dat bestaat uit bijdragen van verschillende auteurs. Het boek biedt een kort overzicht van zeventien ‘klachten’. Sommige lezers zullen verrast zijn om hoofdstukken over ‘verschillen in seksuele oriëntatie’ en ‘partnerrelatieproblematiek’ naast medisch erkende psychopathologieën te vinden.

Veel substantiëler is het handboek dat gereedgeerd werd door Jochen Sautermeister en Tobias Skuban (Sautermeister & Skuban 2018). Het doel van dit boek is om niet-experts een overzicht van het psychiatrisch en psychotherapeutisch veld te bieden, zodat ze uitdagende situaties als beroepskracht of als vrijwilliger beter

aankunnen. Het eerste deel van dit handboek biedt verschillende theologische en pastorale perspectieven, terwijl het tweede deel psychiatrische informatie biedt.

Een gevaar van dergelijke handboeken is dat, ondanks hun doelstelling om meer inzicht te verschaffen in de situatie van zorgvragers, de schijnbaar objectieve diagnostische labels de ‘andersheid’ van de zorgvragers juist construeren. Dit is een belangrijke zorg die John Swinton uitdrukt (Swinton 2020). Hij probeert de spirituele ervaringen van christenen met psychische moeilijkheden vanuit hun eigen beleving te begrijpen. Zijn boek roept op tot een zorgvuldig taalgebruik. Hij pleit ervoor om negatieve en militaire metaforen (zoals ‘vechten tegen depressie’) te vervangen door meer bevrijdende taal. Swintons boek is radicaal en controversieel in de aanmoediging van kerkelijk gemandateerde zorgverleners om het medische perspectief te vervangen door een theologische blik. Dit omvat een ‘epistemische generositeit’, die het schema van diagnostische handboeken overstijgt en een meer fenomenologische hermeneutiek mogelijk maakt. De ervaring van donkerte en het horen van stemmen kunnen de ervaring van psychische uitdagingen correcter weergeven dan stigmatiserende labels als depressie of schizofrenie. Vanuit Swintons theologisch perspectief is gezondheid ‘shalom’, een situatie die niet noodzakelijk gekenmerkt wordt door de afwezigheid van symptomen maar door de aanwezigheid van God. In de lijn van de beeldspraak van de titel (*Finding Jesus in the Storm*) gaat het niet zozeer om uit de storm te geraken, maar om Jezus in het midden van de storm te vinden.

Deze theologische nadruk op het belang van relationaliteit voor heling wordt ook door Klessman benadrukt (in: Weyel & Jakob 2020) en door Wolfgang Reuter (in: Sautermeister & Skuban 2018). Beiden wijzen op het belang van weerstaan aan de psychiatrische logica van therapie en focussen op het relationele proces. Ze stellen dat pastorale zorg in de eerste plaats een hermeneutiek van het leven is, die zich baseert op christelijke teksten en symbolen.

Ambivalentie over de uitdaging van genderbewuste zorg

Reeds in 1987 formuleerde Ursula Pfäfflin overtuigende argumenten waarom pastorale zorg een bijzondere aandacht moet hebben voor het perspectief van vrouwen (Pfäfflin 1987). Gedurende vele jaren bleef gender-sensitiviteit bijna uitsluitend gelieerd aan feministische pastorale zorg. Pas recent, in 2015, schreven de Zwitserse praktisch-theologen Christoph Morgenthaler en David Kuratle (Kuratle & Morgenthaler 2015) een baanbrekende kritiek op de gangbare pastoraalpsychologie en haar ‘utopische’ gender-blindheid. Op methodologisch vlak waarschuwen ze ervoor dat de persoonsgecentreerde aanpak met de nadruk op gevoelens, de zorgrelatie met mannen in gevaar kan brengen en mannen kan afschrikken. Het was te hopen dat deze goed beargumenteerde uitdagingen zou worden opgenomen door pastoraalpsychologen en tot kritische zelfreflectie zou geleid hebben. Jammer genoeg vond deze waarschuwing geen weerklank in de recente werken van Morgenthalers collega’s van het eerste uur. Hoewel Klessmanns boek veel referenties naar Morgenthalers andere werken bevat, wordt *Männerseelsorge* en

de krachtige kritiek op de gangbare pastoraal-psychologie niet vernoemd. Ook in Burbachs handboek wordt in de bijdrage gewijd aan gender opgeroepen tot gender-competentie voor pastores, maar worden Kuratles and Morgenthals vragen omtrent de geschiktheid van de persoonsgecentreerde aanpak voor mannelijke communicatiestijlen genegeerd. Bij een jongere generatie van praktisch-theologen heeft *Männerseelsorge* meer aandacht gewekt. Armin Kummer (Kummer 2019) bouwt verder op het boek in het zoeken naar een evenwicht tussen 'doing and undoing gender' in de zorg voor mannen. Hij ontwikkelt strategieën om de Bijbel te lezen, die specifiek zijn voor mannen en bruikbaar in pastoraal werk met mannen. Dubiski en Peter Zimmerling plaatsen *Männerseelsorge* centraal in hun discussie over genderkwesties in pastorale zorg (beiden in: Nierop 2018). Sinds 2017 wijdt het Amerikaanse tijdschrift *Pastoral Theology* regelmatig een sectie aan de zorg voor jongens en mannen.

Het boek van Anthony Isacco and Jay Wade levert een belangrijke bijdrage aan gender-sensitiviteit in de zorg voor mannen. Ze bespreken de verbanden tussen *Religion, Spirituality, and Masculinity* (Isacco & Wade 2019). Religie en spiritualiteit dragen bij aan hoe mannen hun mannelijkheid begrijpen en vormgeven. Tegelijkertijd bepaalt hun mannelijke socialisatie ook hoe ze omgaan met religie en spiritualiteit. De specifieke waarde van hun werk ligt in hun aandacht voor het gegeven dat mannelijkheid een complicerende factor kan zijn wanneer spirituele krachtbronnen aangewend worden in counseling.

Isacco's en Wades perspectief op mannen kan worden aangevuld door Maddy Cunninghams en Jade de Saussures werk over de spirituele ontwikkeling van vrouwen (Cunningham & De Saussure 2019). Waar Isacco en Wade vooral een grote hoeveelheid onderzoek bespreken, besteden Cunningham en De Saussure meer aandacht aan autobiografische publicaties en zelfhulpboeken. Ze pogen om voor een doelgroep van professionals werkzaam in de geestelijke gezondheidszorg een 'feministische spiritualiteit' te formuleren waarbij relatie en verbondenheid voorop staat. Anders dan Kuratle en Morgenthaler, zien Cunningham en De Saussure duidelijk een grotere therapeutische waarde in *doing* eerder dan in *undoing gender*.

Andere trends

Andere trends die het vermelden waard zijn op het snijpunt van zorg, spiritualiteit en psychologie tijdens deze periode, zijn een grotere ontvankelijkheid ten aanzien van spirituele begeleiding (Gorres 2018; Kiessling in: Burbach 2019, 392-402; Köster 2018), de relevantie van interculturele competenties (Bischoff 2019; Kiessling in: Burbach 2019, 249-65; Kiessling & Mertesacker 2019; Lartey & Moon 2020; Sharp 2019), de spirituele bronnen voor veerkracht (Baab 2018; Stangl 2017; White & Cook 2020) en een specifieke interesse in pastorale zorg in het leger en bij oorlogsveteranen (Grimell 2018; Jung-Hankel 2019; Karle & Peuckmann 2020; Ramsay & Doehring 2019; Thiel 2019).

Literatuur

- Baab, L.M. (2018). *Nurturing Hope: Christian Pastoral Care in the Twenty-First Century*. Minneapolis, MN: Fortress.
- Bischoff, A. (2019). 'Über interkulturelle Kommunikation und Spiritualität'. *Spiritual Care* 8 (4): 341.
- Burbach, Chr. (ed.) (2019). *Handbuch Personenzentrierte Seelsorge und Beratung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Cunningham, M. & Saussure, J. de (2019). *Dancing the Labyrinth: Spirituality in the Lives of Women*. Oxford University Press.
- De Groot, K. (2018). *The Liquidation of the Church*. Routledge New Critical Thinking in Religion, Theology and Biblical Studies. London and New York, NY: Routledge.
- Desmet, L., Dezutter, J., Vandenhoeck, A. & Dillen, A. (2020). 'Spiritual Needs of Older Adults during Hospitalization: An Integrative Review'. *Religions* 11 (10): 529. <https://doi.org/10.3390/rel11100529>
- Dubiski, K. (2017). *Seelsorge und Kognitive Verhaltenstherapie: Plädoyer für eine psychologisch informierte Seelsorge*. Arbeiten zur praktischen Theologie 69. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Gärtner, S. (2017). *Der Fall des niederländischen Katholizismus: Kirche und Seelsorge in einer spätmodernen Gesellschaft*. Katholizismus im Umbruch 5. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Gorres, A. (2018). *Geistliche Begleitung als mystagogische Seelsorge Ein integrativer pastoralpsychologischer Entwurf aus evangelischer Perspektive*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Grimell, J. (2018). 'Veterans, the Hidden Wounds of War, and Soul Repair: Veteranen, Die Verborgene Wunde Des Krieges Und Die Heilung Seelischer Verletzungen'. *Spiritual Care* 7 (4): 353-63.
- Haußmann, A. & Höfelschweiger, R. (2020). *Spiritualität und Sinn: Seelsorge und Kognitive Verhaltenstherapie im Dialog*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Hilsman, G.J. (2018). *How to Get the Most out of Clinical Pastoral Education: A CPE Primer*. Philadelphia, PA: Jessica Kingsley Publishers.
- Isacco, A. & Wade, J.C. (2019). *Religion, Spirituality, and Masculinity: New Insights for Counselors*. The Routledge Series on Counseling and Psychotherapy with Boys and Men 5. New York and London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Jung-Hankel, L. (2019). 'Ein „Raum des Lebens“ am Ort der Vulnerabilität'. *Wege zum Menschen* 71 (6): 521-33.
- Karle, I. (2017). 'Chancen und Risiken differenter Systemlogiken im Krankenhaus: Perspektiven einer Kooperation von Seelsorge und Spiritual Care'. *Spiritual Care* 7 (1): 57-67.
- Karle, I. & Peuckmann, N. (eds.) (2020). *Seelsorge in der Bundeswehr: Perspektiven aus Theorie und Praxis*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Kiessling, K. & Mertesacker, J. (2019). *Seelsorge interkulturell: pastoralpsychologische beiträge*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Klessmann, M. (2017). *Pastoralpsychologische Perspektiven: Grenzgänge zwischen Theologie und Psychologie*. Neukirchener Theologie. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Klessmann, M. (2020). *Theologie und Psychologie im Dialog. Einführung in die Pastoralpsychologie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Köster, P. (2018). *Geistliche Begleitung: eine Orientierung für die Praxis*. St. Ottilien: EOS.
- Kruizinga, R., Scherer-Rath, M., Schilderman, J.B.A.M., Puchalski, C.M. & Laarhoven, H.W.M. van (2018). 'Toward a Fully Fledged Integration of Spiritual Care and Medical Care'. *Journal of Pain and Symptom Management* 55 (3): 1035-40.
- Kummer, A.M. (2019). *Men, Spirituality, and Gender-Specific Biblical Hermeneutics*. Vol. 78. Annua Nuntia Lovaniensia. Leuven: Peeters.
- Kuratle, D. & Morgenthaler, C. (2015). *Männerseelsorge: Impulse für eine gendersensible Beratungspraxis*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Lartey, E.Y. & Moon, H. (2020). *Postcolonial Images of Spiritual Care: Challenges of Care in a Neoliberal Age*. Eugene, Oregon: Pickwick Publications.
- Laumer, A. (2018). 'Spiritual Care: Chance oder evolutionärer Ersatz für die christliche Krankenhausseelsorge?' *Wege zum Menschen* 70 (2): 153-64.
- Lohse, T.H. (2020). *Das Kurzgespräch in Seelsorge und Beratung Eine methodische Anleitung*. 5th ed. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- McGarrah Sharp, M.A. (2019). *Creating Resistances: Pastoral Care in a Postcolonial World*. Leiden/Boston: Brill.
- Mönter, N., Heinz, A., & Utsch, M. (eds.) (2020). *Religionsensible Psychotherapie und Psychiatrie: Basiswissen und Praxis-Erfahrungen*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Nierop, J. (ed.) (2018). *Gender Im Disput. Dialogbeiträge zur Bedeutung der Genderforschung für Kirche und Theologie*. Schriften zu Genderfragen in Kirche und Theologie 3. Hannover: Studienzentrum der EKD für Genderfragen in Kirche und Theologie.
- Peng-Keller, S. (2020). 'Editorial'. *Spiritual Care* 9 (2): 103.
- Pfäfflin, U. (1987). 'Pastoralpsychologische Aspekte Feministischer Seelsorge Und Beratung'. *Wege Zum Menschen* 39: 226-35.
- Ramsay, N.J. & Doehring, C. (2019). *Military Moral Injury and Spiritual Care. a Resource for Religious Leaders and Professional Caregivers*. Saint Luis, MS: Chalice Press.

- Roser, T. (2019). 'Nur wer sich ändert, bleibt sich treu: Zukunftsfähigkeit der Krankenhausesseelsorge zwischen kirchlichem Auftrag und gesellschaftlicher Herausforderung'. *Wege zum Menschen* 71 (6): 448-62.
- Sautermeister, J. & Skuban, T. (2018). *Handbuch psychiatrisches Grundwissen für die Seelsorge*. Freiburg i.Br.: Herder.
- Schaap-Jonker, H. (ed.) (2020). *Handboek pastoraat bij psychische problemen*. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers.
- Stangl, E.D. (2017). *Resilienz durch Glauben?: die Entwicklung psychischer Widerstandskraft bei Erwachsenen*. Ostfildern: Matthias-Grünewald Verlag.
- Swinton, J. (2020). *Finding Jesus in the Storm: The Spiritual Lives of Christians with Mental Health Challenges*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Thiel, T. (2019). '„... geblendet wie von einem großen Auge“ (Friedrich Nietzsche): Die Scham Kains, der Soldaten und meine eigene'. *Wege zum Menschen* 71 (6): 481-94.
- Utsch, M., Frick, E., Isgard Ohls, I. & Stotz-Ingenlath, G. (2018). *Fallbuch Spiritualität in Psychotherapie und Psychiatrie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Weyel, B. & Jakob, B. (eds.) (2020). *Spirituality, Mental Health, and Social Support A Community Approach*. Studies in Spiritual Care 7. Berlin: Walter de Gruyter.
- White, N.H. & Cook, C. (eds.) (2020). *Biblical and Theological Visions of Resilience: Pastoral and Clinical Insights*. Abingdon: Routledge.
- Willberg, H.-A. (2019). *Achtsamkeitsbasierte Kognitive Seelsorge und Therapie: das integrative Praxishandbuch zu Achtsamkeit, Rational-Emotiver Verhaltenstherapie und Spiritualität*. Springer.

Armin (A.M.) Kummer is FWO-fellow bij de Onderzoekseenheid Pastoraaltheologie en Empirische Theologie aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven.
E arminmanuel.kummer@kuleuven.be

In coronatijd is het lastig om wat verder van te voren cursussen en symposia en dergelijke in het papieren nummer van *Handelingen* aan te kondigen, omdat veel onder voorbehoud of bij nader inzien online wordt ingericht.

- Kijk daarom op de website van *Handelingen*, daar wordt de agenda zo actueel mogelijk gehouden en vindt u het aanbod op het gebied van pastoraat, geestelijke verzorging, permanente educatie en andere scholing en verdieping dat door kan gaan.
- U vindt op www.handelingen.com ook de nieuwste beeldmeditaties van de hand van René Rosmolen, tekst en afbeelding. Deze zijn voor gebruik in groepen en individueel vrij te downloaden.
- Het Trendbericht dat Armin Kummer samenstelde over Pastoraalpsychologie 2017-2020 vindt u als Literatuurbericht op de aangegeven plaats op de *Handelingen*-website. U vindt daar meer Literatuurberichten over de diverse thema's in praktische theologie en religiewetenschap.

Weten wat te doen



Jaime Hayon, 'The Tournament', Design Festival London, 2009

In de alledaagse praktijk komt de professional te staan voor allerlei situaties die vragen oproepen. Een patiënt met bijzondere klachten lijkt maar niet te genezen, in een schoolklas doet zich een conflict voor, een afscheidsritueel kan vanwege een virus epidemie niet op gebruikelijke wijze worden gehouden. Van professionals wordt dan verwacht te handelen, maar soms weten ze niet (precies) wat te doen. De onwetendheid heeft niet zozeer te maken met een gebrek aan kennis of expertise, maar verwijst naar de vraag wat in deze specifieke situatie voor deze mensen het goede is. Met welke zorg is deze patiënt gebaat? Welk pedagogisch handelen wordt in deze klas verlangd? Welke rituelen doen recht aan deze situatie? Met andere woorden, de situatie doet een beroep op de praktische wijsheid van de professional.

Het themacluster geeft een doorkijk hoe professionals in hedendaagse praktijken 'praktisch wijs handelen', voorbij louter de intuïtie en voorbij al te rationele afwegingen, aan de hand van toepassingsgebieden zorg, kerk en onderwijs. Wat is er de handelingsverlegenheid? Wat wordt er gezien als 'praktisch wijs handelen'? Waar liggen mogelijkheden en waar eventuele moeilijkheden om het goede te doen? En hoe kan de praktische theologie helpen om het goede niet op te sluiten in de alledaagse werkelijkheid maar principieel open te laten naar de toekomst toe?

THEMAREDACTIE: THEO VAN DER ZEE

Leer van elkaar, deel met anderen

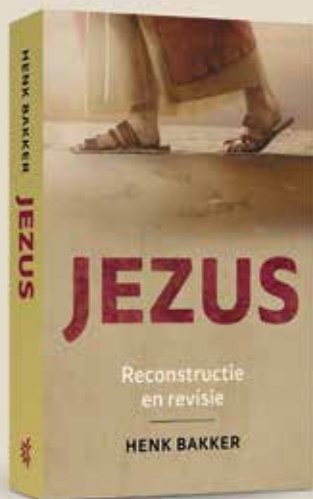
Ga naar
www.theologie.nl
en meld je aan!

 **Theologie.nl**
Verdieping en inspiratie



► **Theologie.nl:** platform voor kerk en theologie

Speciaal voor u geselecteerd



paperback | € 27,50

In Nederland is al bijna twintig jaar geen studie meer verschenen over Jezus, terwijl er veel nieuwe ontdekkingen zijn gedaan. Henk Bakker re-construeert het leven van Jezus op een vertellende, dramatische en zelfs provocerende manier.



paperback | € 16,99

Kan je een eerbiedwaardig instituut fantasistisch noemen? Rik Torfs meent van wel. Hij kiest 8 perspectieven om de kerk te laten zien. Maar de kerk blijft ongrijpbaar, niemand kent haar. Ook de paus niet.



paperback | € 29,99

Een diepgravend en actueel boek vol theologische inzichten. Erik Borgman gaat in gesprek met een brede waaier aan denkers en wetenschappers, kunstenaars en mystici uit heden en verleden.



paperback | € 12,99

Engelen spelen geen grote rol meer in ons geloofsleven. Hoe kan dat? Rob van Houwelingen bespreekt 12 exegetische verkenningen over engelen in het Nieuwe Testament.

Bestel deze en andere boeken via
www.kokboekencentrum.nl

 **KokBoekencentrum**
UITGEVERS | UTRECHT